

Marzena Liedke
Białystok

Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim na tle elit zachodnioeuropejskich. Wybrane problemy

Popularne od wielu lat badania demograficzne nad rodziną okresu wczesnonowoczesnego w historiografii światowej obejmują wszystkie warstwy społeczne¹. W związku z tym dysponujemy publikacjami prezentującymi także charakterystykę demograficzną elit poszczególnych państw europejskich, choć zainteresowanie grupami uprzywilejowanymi nie należy do głównych nurtów demografii historycznej. Jednak już prekursorzy historycznych badań demograficznych zwracali uwagę zarówno na pojmowaną szeroko szlachtę, jak i traktowaną osobno wyższą warstwę tego stanu, która będzie nas zajmowała w tym miejscu. Spośród prac dotyczących kwestii demograficznych arystokracji zachodnioeuropejskiej należy wskazać przede wszystkim artykuły Sigismunda Pellerera dotyczące

¹ Należy tu wskazać np. prace: Edward A. Wrigley, *Family Limitation in the Pre-industrial England*, „Economic History Review” 19, 1966, issue 1, s. 82–109; Edward A. Wrigley, Roger S. Schofield, *The Population History of England 1514–1871: A Reconstruction*, London 1981; Edward A. Wrigley, Roger S. Schofield, *English Population History from Reconstitution: Summary Results 1600–1799*, „Population Studies” 37, 1983, issue 1, s. 157–184; Edward A. Wrigley, R.S. Davies, Jimi E. Oeppen, Roger S. Schofield, *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997; Jean-Pierre Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1–2, Paris 1983; tenże *Fécondité et natalité*, w: *Histoire des populations de l'Europe*, red. Jean Pierre Bardet, Jacques Dupâquier, t. 1: *Des origines aux prémices de la révolution démographique*, Paris 1997, s. 317–343. Szczegółowy wykaz literatury obcej i polskiej dotyczącej szeroko pojmowanych kwestii demograficznych zob. Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 440–478. Pół wieku badań demograficznych omawiają też szczegółowo artykuły opublikowane w ostatnim tomie „Annales de Démographie Historique” 2015, n° 1.

umieralności i dzietności wśród członków domów rządzących w Europie² oraz tekst Louisa Henry'ego i Claude'a Levy'ego opisujący warstwę książąt i parów francuskich³. W tym ostatnim autorzy odnieśli się również do wielu ważnych i szczegółowych zarazem zagadnień, takich jak małżeństwo (występowanie celibatu definitywnego, wieku zawarcia pierwszego małżeństwa przez mężczyznę i kobietę), płodność (m.in. w zależności od wieku matki, liczba dzieci w rodzinie) i umieralność (wśród mężczyzn i kobiet, oczekiwana długość życia osób w określonym wieku). Podobne analizy zostały przeprowadzone przez Thomasa Henry'ego Hollingswortha dla brytyjskich książąt. Zostały one rozszerzone następnie na całą warstwę parów Wielkiej Brytanii⁴ i objęły takie ogólne zagadnienia, jak: małżeństwo (w tym m.in.: problem homogamii małżeńskiej, wiek zawarcia małżeństwa, odsetek osób pozostających w celibacie, częstotliwość związków kolejnych, rozwodów), płodność (m.in: wielkość rodzin synów i córek z tej grupy społecznej, współczynnik zastępowalności pokoleń, płodność w zależności od długości trwania małżeństwa, czy problem bezdzietności), umieralność (m.in: umieralność wśród dzieci i oczekiwana długość życia w poszczególnych grupach wiekowych kobiet i mężczyzn). Do szeregu różnorodnych wskaźników demograficznych dobrze orientujących w poziomie życia materialnego elit, takich jak wiek zawarcia pierwszego związku, oczekiwana długość życia czy liczba dzieci w rodzinie sięgał Lawrence Stone⁵. Strategiami małżeńskimi niemieckich hrabiów i baronów zajmowała się ostatnio Judith J. Hurwich⁶, rozszerzając tematycznie swoje studia o wiek w chwili zawarcia pierwszego małżeństwa w oparciu o dane genealogiczne zawarte w kronice rodu Zimmern⁷. Arystokrację portugalską badał

² Sigismund Peller, *Studies on mortality since the Renaissance*, „Bulletin of the History of Medicine” part 1: 13, 1943, s. 422–461, part 2: 16, 1944, s. 362–281; tenże, *Mortality, Past and Future*, „Population Studies”, 1, 1948, issue 4; tenże, *Births and deaths among Europe's ruling families since 1500*, w: *Population in History. Essays in Historical Demography*, red. David V. Glass, David E.C. Eversley, London 1965, s. 87–101.

³ Louis Henry, Claude Levy, *Ducs et pairs sous l'ancien régime: Caractéristiques démographiques d'une caste*, „Population” 15, 1960, s. 807–830.

⁴ Thomas Henry Hollingsworth, *A Demographic Study of the British Ducal Families*, „Population Studies” 2, 1957, issue 1, s. 4–26 (dalej: *A Demographic Study of the British Ducal Families* (1)) oraz przedruk w: tenże, *Population in History: Essays in Historical Demography*, London 1965, s. 354–378 (dalej: *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2)); tenże, *The Demography of the British Peerage*, „Population Studies” 18, 1964, issue 2 (Supplement).

⁵ Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*, Oxford 1965; tenże, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, London 1979.

⁶ Judith J. Hurwich, *Marriage strategies among the German Nobility, 1400–1699*, „The Journal of Interdisciplinary History”, 29, 1998, issue 2, s. 169–195.

⁷ Taż, *Noble Strategies. Marriage and Sexuality in the Zimmern Chronicle*, Kirksville 2006.

Nuño Gonçalo Monteiro uwzględniając wiek zawarcia pierwszego małżeństwa, trwanie związków czy kwestie dotyczące celibatu⁸.

Natomiast systematyczne badania nad demografią rodziny staropolskiej koncentrowały się dotąd na niższych stanach: chłopskim i mieszczańskim, w pewnym stopniu także na szlachie. Uwarunkowane to było przede wszystkim dostępnością materiału statystycznego – głównie w postaci ksiąg metrykalnych, czy nawet, dla okresu przedmetrykalnego, ksiąg grodzkich i ziemskich⁹. Odnośnie do elity społecznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony w zakresie ściśle demograficznym dokonywano już, co prawda, obliczeń w okresie międzywojennym, ale magnatów litewskich ujmowano łącznie z koronnymi, a co istotniejsze, także razem ze szlachtą. Ponadto badania oparto na materiale heraldycznym i uwzględniono niewielką liczbę przypadków. Wszystko to nie czyni tych obliczeń adekwatnymi do dokonywania porównania z elitami państw europejskich¹⁰. Ostatnio łącznego ujęcia szlachty i magnaterii w zakresie badań demograficznych dokonała Irina Woronczuk¹¹.

W historiografii polskiej długo nie podejmowano systematycznych badań nad rodziną magnacką. W literaturze przedmiotu pojawiają się informacje odnośnie do niektórych danych demograficznych, ale oparte albo na badaniach sondażowych (zawarcie pierwszego związku małżeńskiego przez magnatów między 25. a 30. rokiem życia, a magnatek średnio w wieku 18 lat w XVII i 19 lat w XVIII w.)¹², albo przy okazji śledzenia innych zagadnień, przeważnie o charakterze prawnym, społecznym czy kulturowym¹³. Średnią długość życia, a ściślej prze-

⁸ Nuño Gonçalo Monteiro, *Casamento, celibato e reprodução social: a aristocracia portuguesa nos séculos XVII e XVIII*, „Análise Social” 28, 1993, n.º 4–5, s. 921–950.

⁹ Piotr Guzowski, *Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP) 30, 2011, s. 7–23; tenże, *W jakim wieku szlachcice zawierali pierwsze związki małżeńskie w późnym średniowieczu?*, w: *Ecclesia Regnum Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Sławomir Gawlas, Katarzyna Gołąbek i in., Warszawa 2014, s. 574–583.

¹⁰ Tadeusz Furtak, *Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 4, 1937, s. 31–58 oraz Egon Vielrose, *Przyczynek do demografii szlachty polskiej*, „Przegląd Statystyczny” 1, 1938, s. 328–342.

¹¹ Irina Woronczuk, *Nasielennija Wolini w XVI – pierwszej połowinie XVII st.: rodina, domogospodarstwo, demograficzni czynniki*, Kiiw 2012.

¹² Cezary Kukło, *Rodzina staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju*, PDP 26, 2005, s. 32. Zob. również: tenże, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.

¹³ Anna Lesiak, *Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI–XVIII w.)*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku* (= Fasciculi Historici Novi, IX), red. Urszula Augustyniak, Warszawa 2009, s. 113–194; Katarzyna Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, w: *Spoleczeństwo Staropolskie. Seria nowa*, red. Andrzej Karpiński, t. 3, Warszawa 2011, s. 63–97. Literatura zawierająca odniesienia do kwestii demografii rodziny magnackiej w Rzeczypospolitej została szerzej omówiona w innym miejscu – Marzena Liedke, *Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie*

ciężny wiek w chwili śmierci senatorów koronnych i litewskich od końca XV do połowy XVIII wieku policzył Emanuel Rostworowski¹⁴. Według autora senatorowie ci, zarówno świeccy, jak i duchowni żyli przeciętnie około 52–54 lat w XVI wieku, od 44 do 54 lat w XVII i około 58 lat w XVIII wieku. Obliczono takie parametry demograficzne, jak wiek zawarcia pierwszego małżeństwa, czas trwania małżeństw, liczba dzieci w rodzinie, średni wiek w chwili śmierci osób dożywających wieku dorosłego dla mężczyzn z trzech tylko domów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku (Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Sanguszków oraz, w osobnym artykule, Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Ogińskich)¹⁵. Badania te rozszerzono następnie o kolejnych sześć familii istniejących i funkcjonujących w gronie magnaterii w różnych okresach (Sapiehowie, Kiszkiowie, Hlebowiczowie, Pocijowie, Tyszkiewiczowie, Pacowie, ale bez uwzględniania już Sanguszków)¹⁶ oraz o dodatkowe kwestie dotyczące magnatek¹⁷. Wybór tych właśnie familii podyktowany był chęcią uwzględnienia zarówno tych o ugruntowanej (mimo chwilowych tąpnięć) przez trzy stulecia pozycji, jak i awansujących w ciągu omawianego okresu do ścisłego grona magnackiego. Do analizy włączono także familie wygasające w ciągu XVI–XVIII wieku. Starano się także objąć badaniami zarówno przedstawicieli różnych wyznań, jak i różnego pochodzenia społecznego (kniaziowie, panowie, książęta z obcego nadania). Oczywiście, nie wszystkie rodziny o danym nazwisku istniejące w określonym czasie charakteryzowały się rzeczywistym statusem magnackim. Zdarzało się, iż obok głównych linii, np. Domu Radziwiłłowskiego, funkcjonowały w społeczeństwie rodziny uboższych jego członków, na których jednak rozciągał się szacunek społeczny, jakim cieszyli się przedstawiciele linii znaczniejszych. Ci ostatni starli się pilnować (choć nie zawsze skutecznie), by prestiż nazwiska nie ucierpiał np. przez nierozważne mariaże biedniejszych krewnych. Mimo gorszej sytuacji ma-

Litewskim w XVI–XVIII w. Stan badań, w: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło, Białystok 2014, s. 33–50.

¹⁴ Emanuel Rostworowski, *Zdrowie i niezdrobie polskich magnatów XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 76, 1969, nr 4, s. 865–886. Artykuł ten był efektem polemiki autora ze Z. Kuchowiczem na temat stanu zdrowia magnaterii w Rzeczypospolitej (Zbigniew Kuchowicz, *Jeszcze o zdrowiu i niezdrobiu magnatów XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 77, 1970, nr 2, s. 394–403.)

¹⁵ Marzena Liedke, *Z badań nad prokreacją magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, PDP 29, 2010, s. 7–27; też, *Śmierć magnata, czyli co liczby mogą powiedzieć o konsekwencji śmierci mężczyzny w rodzinie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 60, 2012, nr 2, s. 271–282.

¹⁶ Do badań włączono także, alternatywnie, jeszcze jeden ród, Ciechanowieckich, ale rodzinę tę, mimo iż posiadała ona w gronie swych przedstawicieli osoby piastujące godności senatorskie, trudno zaliczyć do rodów magnackich.

¹⁷ Badania własne autorki w pracy: *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim. Studium demograficzno-społeczne* (w druku).

terialnej byli oni przecież członkami rodziny, dlatego do analizy demograficznej włączono także ich przedstawicieli. W przypadku kobiet, w związku ze znacznie mniejszą liczbą pewnych danych (szczególnie dla XVI w.) w obliczeniach, np. wieku w chwili zawarcia pierwszego związku, wzięto pod uwagę także żony mężczyzn z analizowanych rodzin, nieraz pochodzące z domów koronnych.

Obliczenia wartości poszczególnych parametrów demograficznych dokonano na podstawie faktów genealogicznych, takich jak data urodzenia, ślubu i śmierci oraz liczba dzieci. Informacje te były rozproszone w wielu publikacjach i źródłach archiwalnych. Uzyskano je przede wszystkim z opracowań o charakterze genealogicznym i publikowanych materiałów dotyczących poszczególnych rodzin¹⁸ (przy czym niektóre dane w nich zawarte, jak choćby te znajdujące się w tablicach genealogicznych Włodzimierza Dworzaczka, należało skorygować o informacje podane w nowszych opracowaniach), biografii konkretnych osób¹⁹, także biogramów opublikowanych w *Polskim słowniku biograficznym* – od ostatniego ćwierćwiecza XX wieku często bardzo obszernych i opartych na solidnej podstawie źródłowej²⁰, monografii rodzin²¹, artykułów poświęconych tym rodzi-

¹⁸Z najważniejszych trzeba wskazać m.in.: Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2, Warszawa 1959; Józef Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895; Pacowie: *Materiały historyczno-genealogiczne*, oprac. Józef Wolff, Petersburg 1885; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, wydane nakładem rodziny*, t. 1–3, Petersburg 1890.

¹⁹W odniesieniu do badanych rodów np. Henryk Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000; Tomasz Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000; Marek Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł Rudy (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008; Konrad Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2008, czy Arkadiusz Czwołek, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012, choć ta ostatnia pozycja mniej skupia się na życiu prywatnym kanclerza.

²⁰Szczególnie w odniesieniu do rodów Ogińskich, Paców, Radziwiłłów i Sapiehów autorstwa m.in. Henryka Lulewicza, Andrzeja Rachuby, Tadeusza Wasilewskiego, Hanny Dymnickiej-Wołoszyńskiej, Henryka Wisnera, Zofii Zielińskiej, Wacława Szczygielskiego, Zbigniewa Anusika, Mariusza Machyni, Romana Marcinka, Marii Czepe, Mirosława Nagielskiego i wielu innych. Niestety, biogramy Chodkiewiczów publikowane w *Polskim słowniku biograficznym* jeszcze w okresie międzywojennym czy tuż powojennym są niezbyt obszerne i raczej ubogie w informacje genealogiczne.

²¹Jako przykładowe można podać monografie: Genute Kirkiene, *LDK politikos slito galingiej: Chodkevičiai XV–XVI aminuje*, Vilnius 2008; Nelė Asadauskienė, *Kiškų giminė LDK XV–XVIIa. (genealoginis tyrimas)*, Vilnius 2003; Bożena Popiołek, *Radziwiłłówny w czasach saskich*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. Krzysztof Stępnik, Lublin 2003; Jarosław Pietrzak, *Pomiędzy idealizmem a pragmatyzmem – postać Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej w kręgu rodzinnej pamięci*, „Śląskie Studia Historyczne” 18, 2012, s. 85–100, a ze starszych prac: Kazimierz Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, Warszawa–Kraków 1928; Tadeusz Nowakowski, *Die Radziwiłlis. Die Geschichte einer grossen europäischen Familie*, München 1975. Nie zawsze nieznanne dane genealogiczne można uzyskać z tomów będących zbiorami artykułów dotyczących poszczególnych rodów, jak np. *Kunigaikščiai Oginskiai Lietuvos Istorijoje. Kultūrinės veiklos pėdsakais*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2010, czy *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. Krzysztof Stępnik, Lublin 2007. Informacje o rodzinie

nom lub ich członkom²² oraz wydanych już źródeł, takich jak testamenty, listy czy pamiętniki²³. Niektóre dane uzupełniono lub skorygowano w wyniku kwerendy archiwalnej, np. w AGAD (m.in. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI), w Archiwum Państwowym w Krakowie, Oddział na Wawelu (m.in. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów) czy w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (np. fond 1177, opis 1 dotyczących Ogińskich). Pochodzące z tych opracowań oraz źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych informacje, stanowiące podstawę analizy demograficznej, umieszczono w bazie danych (dlatego na przykład w przypadku tabel z wartościami poszczególnych wskaźników demograficznych dotyczących magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego określono jako badania własne na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych). Badaniami objęto 434 dorosłych mężczyzn i 384 kobiety z analizowanych rodzin. Uzyskano dane dotyczące 299 małżeństw pierwszych i 99 kolejnych mężczyzn (posiadających dzieci i bezdzietnych). Jednak, mimo kwerend przeprowadzonych w bibliotekach i wybranych archiwach, nie udało się skompletować wszystkich pożądaných danych w odniesieniu do wszystkich osób i małżeństw uwzględnionych w bazie. Rzadziej, zwłaszcza w XVI i początkach XVII wieku, rejestrowane były w źródłach kobiety czy dzieci, które zmarły zaraz po porodzie lub we wczesnym dzieciństwie. Niestety, w odniesieniu do mężczyzn także zauważamy niedostatek danych, zwłaszcza jeśli chodzi o daty urodzenia czy zawarcia małżeństwa. Z tego powodu trudno było obliczyć np. spodziewaną

Kiszków zob. też Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Jolanta Sikorska-Kulesza, Stanisław Dumin, Andrzej Haraty, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich h. Dąbrowa*, Warszawa 2013.

²² Artykuły te rozproszone są w wielu wydawnictwach zbiorowych, często pokonferencyjnych, a dotyczą Tyszkiewiczów, Ogińskich, Sapiehów, Chodkiewiczów, Radziwiłłów i innych analizowanych familii, np. Henryk Lulewicz, *Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewiczze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku)*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy Urwanowicz, współudz. Ewa Dubas-Urwanowicz, Piotr Guzowski, Białystok 2003, s. 305–330; Tomasz Kempa, *Kariery przedstawicieli prawosławnych rodów Ogińskich i Stetkiewiczów w XVII wieku – podobieństwa i różnice awansu społecznego, ekonomicznego i politycznego*, w: tamże, s. 345–368; Andrzej Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, w: tamże, s. 217–230; Bożena Popiołek, *Radziwiłłówny w czasach saskich*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie* [21]; J. Pietrzak, *Pomiędzy idealizmem* [21], s. 85–100.

²³ M.in. Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, opr. Adam Przyboś, Roman Żelewski, t. 1–3, Warszawa 1980; Bogusław Radziwiłł, *Autobiografia*, opr. Tadeusz Wasilewski, Warszawa 1979; *Genealogia Imienia Pocijów*, „Przegląd Poznański” 1860 (30), s. 210–228; *Archiwum Domu Radziwiłłów* (Scriptores rerum Polonicarum, 8), wyd. August Sokołowski, Kraków 1885. Ponadto: Urszula Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014, czy *Tastamienty szlachty i mieszczan Białarusi drugoj połowy XVI st. (z aktawych knig Nacyjanalnaga gistorycznaga archiwa Białarusi)*, oprac. A.F. Aleksandrawa, W.U. Babkowa, I.M. Bobier, Minsk 2012, w której to publikacji podającej głównie testamenty szlacheckie, w znacznie mniejszej liczbie także mieszczańskie, odnajdziemy pojedyncze akty ostatniej woli Kiszków, Tyszkiewiczów czy Doroty Chodkiewiczowej.

długość życia w chwili narodzin czy ustalić liczbę wszystkich dzieci, nie tylko tych dożywających wieku dorosłego. Utrudnienia wynikające z braku informacji o tych faktach genealogicznych w zachowanych źródłach są dużą niedogodnością w badaniach demograficznych i nie dotyczą tylko prac polskich, ale również zachodnioeuropejskich. S. Peller, zajmując się demografią europejskich rodów rządzących, także wskazywał na niekompletność danych, np. w XVI wieku w tablicach genealogicznych rodu Isenburg brakuje informacji o wieku w chwili zawarcia małżeństwa 6% mężczyzn i 29% kobiet²⁴. Jeśli chodzi o bazę wykorzystaną w naszych badaniach, zapewne możliwe jest uzupełnienie niektórych z tych braków poprzez jeszcze bardziej szczegółowe poszukiwania archiwalne czy biblioteczne, jednak zgromadzone do tej pory dane pozwalają na ustalenie wybranych wskaźników demograficznych i ich tendencji.

W prezentowanym artykule zestawimy więc wyniki naszych systematycznych badań nad wybranymi danymi obrazującymi struktury demograficzne dawnej rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku z ustaleniami historyków badającymi elity arystokratyczne w Anglii, Francji, Niemczech i Portugalii. Spróbujemy wskazać ewentualne podobieństwa i różnice.

Do najczęściej opisywanych w zachodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu kluczowych parametrów demograficznych warunkujących wielkość i trwałość rodziny należą przede wszystkim: wiek wstępowania w związki małżeńskie, czas trwania małżeństw, liczba dzieci w rodzinie, wiek w chwili śmierci osób dorosłych oraz płodność małżeńska i umieralność dzieci. Ze względu na wspomniane wyżej ograniczenia źródłowe nie wszystkie z tych zagadnień są możliwe do zbadania w sposób satysfakcjonujący w wypadku rodziny magnackiej z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. W związku z tym niniejszą analizę porównawczą ograniczymy do kilku podstawowych zagadnień. Zaczniemy ją od przedstawienia danych dotyczących wieku w chwili zawierania pierwszych małżeństw przez mężczyzn i kobiety, następnie zestawimy czas trwania związków. Wskażemy też na liczbę dzieci w rodzinie. Ostatnim porównywanym parametrem będzie długość życia osób, które osiągnęły określony wiek.

Zestawiając i porównując wyniki badań nad litewską rodziną magnacką oraz rodzinami elity społecznej krajów zachodnich należy pamiętać o czynnikach warunkujących w istotny sposób wartość poszczególnych parametrów demograficznych w danych krajach europejskich. Spośród tych najistotniejszych trzeba wskazać system dziedziczenia, szczególnie w przypadku Anglii znaczenie majoratu²⁵. Istotne były także przemiany religijne w duchu reformacji, a następnie te związane z usta-

²⁴ S. Peller, *Mortality, Past and Future* [2], s. 405.

²⁵ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 40 i n. O przypadkach odstępstw od zasady majoratu zob. również tenże, *Family and Fortune. Studies in Aristocratic Finance in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Oxford 1973, s. 3 i n.

leniami soboru trydenckiego (np. Anglia, Niemcy)²⁶. Na funkcjonowaniu rodziny odcisnęły piętno również elementy ideologii poszczególnych epok. Absolutyzm we Francji np. ugruntowywał rolę ojca zarówno w przypadku katolików, jak i hugenotów, a w dobie oświecenia (Anglia, Francja, Rzeczypospolita) zaznaczyła się m.in. zmiana w stosunku do potomstwa (postulaty poświęcenia większej uwagi i okazywania miłości dzieciom, pozostawienie większej swobody w wyborze małżonki, np. w Anglii), jak i w podejściu do zasad moralnych (częste związki pozamałżeńskie i romanse, w tej dobie także coraz powszechniejsze w wypadku kobiet)²⁷.

Trzeba uwzględnić fakt, że nie wszyscy wymienieni wyżej autorzy zajmujący się elitami społecznymi zwracali w równym stopniu uwagę na interesujące nas parametry demograficzne dotyczące rodzin magnackich. Zdecydowanie mniej danych mamy na temat czasu trwania związków małżeńskich w krajach europejskich i liczby dzieci w familiach tamtejszych elit. Nie zawsze da się także dokładnie porównać uzyskane wyniki ze względu na różne w poszczególnych krajach okresy objęte badaniami. Pewnym problemem jest też skład analizowanej warstwy. Dysponujemy wieloma opracowaniami o charakterze demograficznym odnośnie do szlachty, ale warto zwrócić uwagę na sporą elastyczność tego pojęcia. Ta grupa społeczna była na kontynencie znacznie bardziej liczna niż w Wielkiej Brytanii (gdzie jej górną, arystokratyczną warstwę stanowili książęta, markizowie, hrabiowie, wicehrabiowie i baronowie), a termin „szlachta” obejmował zarówno osoby utytułowane, jak i drobniejszych przedstawicieli stanu, np. we Francji²⁸ czy choćby w Rzeczypospolitej. W Niemczech np. szeroko rozumiany stan szlachecki składał się z trzech grup: książąt (książęta, margrabiowie i landgrafowie), wyższej szlachty (hrabiów i baronów) oraz niższej szlachty (szlachta i rycerze)²⁹. Dlatego warto podkreślić, że w artykule odniesiemy się do badań skoncentrowanych na elitach stanu szlacheckiego, czyli nad grupami: książąt i parów angielskich, książąt i parów francuskich oraz baronów i hrabiów niemieckich (dla tej grupy dysponujemy badaniami), które można nazwać elitami arystokratycznymi. W przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego zajmiemy się rodzinami, które w ciągu XVI–XVIII wieku należały do grona magnaterii, choć niełatwo jest zestawiać skomplikowaną strukturę arystokracji angielskiej, francuskiej czy niemieckiej, uwzględniającą szeroką gamę tytułów

²⁶ John Witte Jr., Robert M. Kingdon, *Sex, Marriage and Family in John Calvin's Geneva*, t. 1: *Courtship, Engagement and Marriage*, Grand Rapids–Cambridge 2005, s. 38 i n.; Joel F. Harrington, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 2005, s. 59 i n.

²⁷ Jean-Louis Flandrin, *Historia rodziny*, przeł. Agnieszka Kuryś, Warszawa 1998, s. 158 i n.; Elizabeth Badinter, *Historia miłości macierzyńskiej*, przeł. Krzysztof Choiński, Warszawa 1998, s. 39, 105 i n.; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 42; Zbigniew Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII w.*, Łódź 1974, s. 370.

²⁸ T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 3–4.

²⁹ J.J. Hurwich, *Marriage strategies among the German Nobility* [6], s. 171.

z magnaterią litewską, „zbiorowością niesformalizowaną”³⁰, w wypadku której rodowici kniaziowie stanowili niewielką jej część, a pozostała – księżęta lub hrabiowie z nadania obcych monarchów, jak np. Radziwiłłowie i Chodkiewiczowie oraz panowie. Skład poszczególnych tych podgrup ulegał także zmianom na skutek wygasania rodzin, ekonomiczno-politycznej degradacji niektórych z nich czy – z drugiej strony – awansu średniej szlachty do grona rodzin magnackich. Dlatego warto przypomnieć, iż definicja terminu „magnateria” była niejednokrotnie dyskutowana w literaturze przedmiotu. Uważa się, iż „pojęciem «magnaci» dość powszechnie już od XIX wieku określa się najwyższą warstwę stanu szlacheckiego, szczególnie w epoce władców elekcyjnych”³¹. Ze względu jednak na fakt, iż „nie była to zbiorowość sformalizowana, badacze stosowali różne kryteria, które pozwalają na wyodrębnienie warstwy magnatów”³². Od niższych warstw szeroko rozumianego stanu szlacheckiego magnatów miały wyróżniać: określony stopień zamożności, powiązania z dworem, koligacje rodzinne, prestiż społeczny³³, piastowanie wysokich urzędów w drugim lub trzecim pokoleniu³⁴, a także styl życia oraz swoista „godność” społeczna. Na dwie ostatnie kwestie słusznie zwrócił wcześniej uwagę Max Weber³⁵. Wydaje się, że trudno wskazać jeden element decydujący o magnackości. Jak wspomnieliśmy wyżej, czasem o przynależności do grona magnackiego decydowała przynależność do danej rodziny i określony styl życia, mimo mniej korzystnej sytuacji finansowej. Niezależnie jednak od gradacji wspomnianych kryteriów, uznanie odrębności magnaterii, zauważane także przez współczesnych³⁶, uzasadnia podjęcie osobnych badań demograficznych nad tą grupą społeczną.

Wiek wstępowania w związki małżeńskie

Wiek wstępowania w pierwszy związek małżeński decydował w znaczący sposób o możliwościach prokreacyjnych rodziny, a także o czasie jej trwania

³⁰ Jan Dziegielewski, *Magnaci a senat w Rzeczypospolitej końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. Ewa Dubas-Urwanowicz, Piotr Guzowski, Białystok 2003, s. 23.

³¹ Tamże.

³² Tamże.

³³ Włodzimierz Dworzaczek, *Uwagi o genezie magnaterii*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. Władysław Czaplinski, Adam Kersten, Toruń 1974, s. 3.

³⁴ Edward Opaliński, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, s. 164 i n.

³⁵ Max Weber, *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, wyb. Włodzimierz Derczyński, Aleksandra Jasińska-Kania, Jerzy Szacki, Warszawa 1975, s. 420 i n.

³⁶ Janusz T. Maciuszko, *Staropolska kategoria „stan” – Max Weber i słownictwo szlacheckie*, „Przegląd Historyczny” 74, 1983, z. 3, s. 435.

w pełnym kształcie. Miał wpływ na kondycję zdrowotną kobiety, a także jej potomstwa. Na przykład bardzo młode żony zachodząc w ciążę ryzykowały zdrowie i życie swoje oraz dziecka. Parametr ten w pewien sposób warunkował również relacje w rodzinie, gdyż bardzo młodzi rodzice mogli wzbudzać mniej poważania u dzieci, co np. zauważało współczesne piśmiennictwo parenetyczne, sugerujące zaniechanie myśli o zbyt wczesnym zakładaniu rodziny zarówno jeśli chodzi o mężczyzn, jak i kobiety. Na praktykę konstytuowania rodziny magnackiej wpływ miały jednak przede wszystkim uwarunkowania prawne, społeczne, ekonomiczne, biologiczne czy wręcz demograficzne interesującej nas w tym miejscu grupy społecznej. Dolną granicę wieku, w którym można było się pobrać, określało prawo kanoniczne Kościoła rzymskokatolickiego zezwalające na związki już dwunastoletniej dziewczyny i czternastoletniego młodzieńca³⁷. Ustalenia te pozostały aktualne także w prawie wyłaniających się w dobie reformacji poszczególnych Kościołów protestanckich, z tym, że dodatkowo wprowadzane regulacje określały wiek, w którym można było pobrać się także bez zgody rodziców, jak to miało miejsce np. we wspólnotach kalwińskich (18 lat dla kobiety i 20 dla mężczyzny)³⁸ czy w katolickiej Francji, gdzie w wielu regionach zgoda taka wymagana była niemal do końca życia ojca, a nawet matki³⁹. Wiek zawarcia pierwszego związku małżeńskiego warunkowany był również ograniczonymi rozmiarami rynku matrymonialnego nielicznej zwykle arystokracji i chęcią poślubienia kandydata/kandydatki o odpowiedniej zamożności czy znaczeniu politycznym. Istotny był też brak potrzeby samodzielnego wypracowania posagu lub konieczności zapewnienia podstaw materialnych utrzymania przyszłej rodziny. Na wartość tego parametru wpływało także obowiązujące prawo świeckie czy dostrzeganie uwarunkowań biologicznych pomyślnej prokreacji. Czynniki te mogły powodować zamążpójścia czy ożenki w stosunkowo młodym wieku lub przeciwnie – przesunięcie tych wydarzeń do osiągnięcia większej dojrzałości nupturientów.

W Wielkim Księstwie Litewskim także obowiązywały ustalenia prawa kanonicznego Kościoła rzymskokatolickiego, w związku z tym mężczyzna mógł ożenić się mając 14 lat. Prawo państwowe (statuty w kolejnych kodyfikacjach) nie zajmowało się wiekiem zdolnym do zawarcia związku małżeńskiego, natomiast określało pełnoletniość mężczyzn na 18. rok życia. Badania szczegółowe wykazały jednak, że tylko trzech przedstawicieli z dziewięciu analizowanych litewskich rodzin magnackich na przestrzeni XVI–XVIII wieku ożeniło się przed ukończeniem 18 lat (dwóch w wieku 17 i jeden w wieku 16 lat). W okresie tym

³⁷ L. Stone, *The Crisis* [5], s. 652. Zob. też Marzena Liedke, *Uwagi o wieku uprawniającym do zawarcia małżeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, PDP 32, 2013, s. 8.

³⁸ J. Witte Jr., R.M. Kingdon, *Sex, Marriage and Family in John Calvin's Geneva* [27], t. 1, s. 51.

³⁹ J.-L. Flandrin, *Historia rodziny* [28], s. 158.

najczęściej czyniono to między 22. i 31. rokiem życia, a średnio mając 27,5 lat (mediana 27). Średnia wieku zawarcia pierwszego związku przez magnata okazała się najwyższa w XVI wieku – wyniosła aż 29 lat i na zbliżonym poziomie utrzymywała się w pierwszej połowie XVII wieku. W drugiej połowie tego stulecia i w pierwszej kolejnego spadła jednak do 26,5 roku, a w następnym półwieczu nawet do 26,2 lat (zob. tab. 1). Wyniki analizy uzyskane dla Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Ogińskich także potwierdziły tę prawidłowość: w XVI wieku pierwsze małżeństwo zawierano w wieku niemal 32 lat (ale ustalono to na niewielkiej podstawie badawczej 12 osób), w stuleciu następnym mając niespełna 26 lat (25,7), a w XVIII wieku – 25,5 (średnia dla trzech stuleci – 26,7)⁴⁰. Na niewykorzystywanie zbyt często dolnej granicy wieku dozwolonej prawem wpływ miały zwyczaje edukacyjne i społeczno-polityczne obowiązujące w grupie magnaterii. Zwykle bowiem lata nastoletnie upływały synom magnackim na studiach zagranicznych, a następnie robili oni karierę na dworze monarszym lub nabierali ogłady w domostwie innego magnata. Część z nich, szczególnie z uboższych linii, podejmowała służbę wojskową. Warto przy tym zauważyć, iż z 242 męskich potomków, dla których udało się ustalić wiek ożenku, niemal 70% zawarło pierwsze małżeństwo już po śmierci ojca⁴¹. Może więc opóźnienie założenia rodziny wynikało z chęci zachowania niezależności od woli rodzica? Nie bez znaczenia mogło być także uświadamianie sobie negatywnych skutków biologicznych i społecznych zbyt wczesnego ojcostwa.

Tabela 1. Wiek zawierania pierwszych małżeństw przez magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w.

Lata urodzenia	Liczba przypadków	Wiek zawierania pierwszych małżeństw przez magnatów	
		średnia	mediana
1512–1600	39	29	29
1601–1650	21	28,6	28
1651–1700	21	26,5	23
1701–1750	31	26,4	25
1751–1800	21	26,2	24
Razem	133	27,5	27

Źródło: badania własne autorki na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych.

⁴⁰ M. Liedke, Śmierć magnata [15], s. 275.

⁴¹ Z badań własnych autorki. Szerzej na ten temat – Marzena Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim. Studium demograficzno-społeczne* (w druku).

Także w Anglii w okresie początkowo obejmującym jeszcze wpływ Kościoła katolickiego, jak i już po zerwaniu z Rzymem, nie żeniono się zbyt młodo. Książęta urodzeni w latach 1480–1679 czynili to mając średnio nieco ponad 24 lata (24,3)⁴², a w latach 1680–1729 w wieku 28,6 i na tym poziomie parametr ten utrzymał się do 1779 roku, by następnie wzrosnąć do 30,5 lat⁴³. Natomiast parowie urodzeni w latach 1550–1574 mieli w chwili pierwszego ożenku ponad 25 lat (25,3)⁴⁴. Wiek ten stopniowo wzrastał, by w ostatnim ćwierćwieczu XVII wieku osiągnąć nawet 28 lat (28,1). W następnym stuleciu wahał się od 30 do 29 lat⁴⁵. Lawrence Stone, jeden z twórców angielskiej historii społecznej, obliczył ten wskaźnik nie tylko dla synów parów, ale także dla dziedziców *squirarchy* (wykorzystał więc inną podstawę badawczą niż Hollingsworth). W związku z tym dla ćwierćwiecza 1550–1574 wyniósł on 24 lata, a więc mniej niż w przypadku samych parów i utrzymywał się na tym poziomie do początków XVII wieku, by następnie wzrosnąć do końca XVII wieku do około 28 lat. W XVII wieku zarówno grupa parów, jak i parów oraz dziedziców żeniła się więc w podobnym wieku. W XVIII stuleciu odnotowano niewielki spadek średniego wieku zawierania związków małżeńskich przez przedstawicieli drugiej grupy do około 27–26 lat⁴⁶. Znowu więc wartość tego wskaźnika okazała się niższa w stosunku do jego wartości w tym okresie odnoszącej się do samych parów. Trudno pewnie wyjaśnić taką sytuację. Możliwe, że tłumaczy ją, w wieku oświecenia, większa swoboda, jaką rodzice pozostawiali synom w wyborze partnerki. Mężczyzna nie musiał już czekać aż do śmierci ojca, by samodzielnie dokonać wyboru i żenił się wcześniej. Z drugiej strony z tego samego powodu, czyli owej swobody wyboru, parowie mogli odkładać zawarcie małżeństwa, szukając odpowiedniej dla nich kandydatki lub ugruntowując swoją pozycję polityczną na dworze, czekając na osiągnięcie pełnej dojrzałości do małżeństwa, nie tylko fizycznej, czy też dłużej pobierając nauki. Kwestie te są podnoszone w literaturze⁴⁷ jako przyczyna najpóźniejszego w okresie wczesnonowożytnym wieku zawierania małżeństw przez angielskich arystokratów w końcu XVIII wieku.

Jak można zauważyć, w początkach okresu wczesnonowożytnego wiek zawarcia pierwszego małżeństwa w Europie Zachodniej był na ogół znacznie wyższy od dozwolonego prawem kanonicznym, ale niższy niż w XVII i XVIII wieku. Oczywiście, zdarzały się przypadki bardzo wczesnych ożenków, ale w granicach wieku dozwolonego przez prawo. Były jednak one stosunkowo rzadkie: tak

⁴² *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 365.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 25.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 43.

⁴⁷ Tamże, s. 42.

wcześniej zawarło małżeństwo tylko około 6% w końcu XVI i 5% osób w początkach XVII wieku⁴⁸. Warto przy tym zaznaczyć, że w wypadku angielskich elit społecznych niezwykle istotny wpływ na wiek zawarcia pierwszego związku przez mężczyznę miał fakt, czy był on pierwszym czy kolejnym synem. Zgodnie z zasadą majoratu majątek dziedziczył najstarszy syn, w związku z tym, mając zapewnione podstawy utrzymania przyszłej rodziny, mógł pozwolić sobie na wcześniejszy ożenek. Dziedzice żenili się więc zwykle wcześniej niż młodsi bracia⁴⁹, mając średnio 21 lat w początkach XVI wieku, 22 lata pod koniec tego stulecia i od 24 do 26 lat w XVII i w początkach XVIII wieku. Natomiast w latach 40. XVIII stulecia wiek wstępujących w związek małżeński po raz pierwszy dziedziców wzrósł i wahał się między 27–29 rokiem życia⁵⁰. Kolejni synowie natomiast zwykle musieli sami lub z pomocą rodziny zatroszczyć się o zabezpieczenie materialne, dlatego związki małżeńskie zawierali zwykle w starszym wieku, nawet około 30. roku życia⁵¹. By zdobyć źródło utrzymania, zdecydowali się często na karierę wojskową lub na stan duchowny, a czasami – by tego uniknąć – udawało się im poślubić bogatą dziedziczkę.

W Niemczech natomiast w pierwszej połowie XVI stulecia wiek zawarcia pierwszego związku przez męskich przedstawicieli opisywanej elity wynosił średnio 25 lat, a w drugiej połowie – 24. Wzrósł on wyraźnie do 27 lat w XVII wieku. Badając ten problem, zwrócono uwagę na zróżnicowanie wyznaniowe. Synowie z katolickich rodzin arystokratycznych w drugiej połowie XVI wieku żenili się średnio o rok wcześniej od protestantów z tej samej grupy społecznej – odpowiednio w wieku 24 i 25 lat. Podobna różnica zachodziła w pierwszej połowie XVII wieku, z tym, że wiek zawierania pierwszych związków zarówno wśród katolików, jak i protestantów wzrósł (odpowiednio do 26 i 27 lat). Natomiast w drugiej połowie tego stulecia mamy do czynienia z sytuacją odwrotną, ponieważ średnia wieku katolików wyniosła 27 lat, a protestantów tylko 23 lata⁵². Być może na otrzymany wynik wpływ miała dysproporcja w liczbie analizowanych przypadków – uwzględniono dwa razy mniej osób wyznania reformowanego niż katolików. Trudno określić, jaki wpływ na średnią wieku pierwszego ożenku miał fakt, iż w Kościele luteranckim, zdobywającym sobie w drugiej połowie XVI wieku coraz więcej zwolenników, istniała konieczność uzyskania przez niepełnoletnich zgody rodziców, ale nie z obawy o nieważność związków,

⁴⁸ Tenże, *The Crisis* [5], s. 653.

⁴⁹ Podobnie było także w rodzinach książęcych, zob. *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 377.

⁵⁰ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 40 – 43.

⁵¹ Tamże.

⁵² J.J. Hurwich, *Noble Strategies. Marriage and Sexuality* [7], s. 66

lecz z powodu restrykcji, jakie mogły spotkać parę młodych: głównie wydziedziczenie, grzywny za nieposłuszeństwo czy wygnanie⁵³.

Również francuscy książęta i parowie w drugiej połowie XVII wieku nie żenili się bardzo młodo, bo średnio dopiero około 26. roku życia (25,5 lat). W początkach XVIII stulecia wiek zawarcia pierwszego związku w tej grupie obniżył się jednak do niespełna 23,6 lat, a w drugiej połowie spadł aż do 21,3 lat⁵⁴. W związku z tym warto również w przypadku Francji postawić pytanie o związek wieku zawierania małżeństw z dużą podległością prawną potomstwa woli ojca, zwłaszcza w pierwszych dwóch stuleciach czasów wczesnonowożytnych. Zdarzało się, że osiągnąwszy nawet starszy wiek, dzieci nie mogły samodzielnie, o ile żył rodzic, dokonywać transakcji finansowych, sporządzać aktów ostatniej woli czy właśnie zawierać małżeństw⁵⁵. Sytuacja taka właściwie trwała aż do początków XX wieku, kiedy dopiero po osiągnięciu 25. (mężczyźni) i 21. (kobiety) roku życia można było pobrać się bez zgody rodziców⁵⁶. Możliwe więc, że w części przypadków synowie zwlekali z ożenkiem do zgonu ojca, by móc samodzielnie dokonać wyboru partnerki życiowej. Z drugiej strony obserwujemy jednak znaczne obniżenie wieku wstąpienia w związek małżeński w drugiej połowie XVIII wieku (co mogło wynikać z niższej próby badawczej – tylko 51 osób).

Męscy przedstawiciele arystokracji portugalskiej w XVII wieku w chwili zawarcia małżeństwa także nie byli bardzo młodzi i średnio mieli 25 lat (24,8) w początkach tego stulecia i około roku mniej (23,6 lat) w drugiej jego połowie. W XVIII stuleciu natomiast wiek ożenku ponownie wzrósł do 25 lat (25,1), by w latach 1751–1830 znowu spaść do 23 lat⁵⁷.

Z zaprezentowanych danych wynika wyraźnie, że uznawany także przez prawo kanoniczne kościołów protestanckich wiek 14 lat, jako umożliwiający mężczyźnie zawarcie związku małżeńskiego, był rzadko wykorzystywany w praktyce wśród arystokracji europejskiej, mimo iż zwykle w ich przypadku nie zachodziła konieczność zapewnienia środków na utrzymanie przyszłej rodziny. Oprócz wskazanych wyżej przyczyn prawnych wpływ na podniesienie średniego wieku zawarcia małżeństwa w dobie wczesnonowożytnej, również w przypadku kobiet (szerzej o wieku zawierania pierwszych małżeństw przez kobiety piszemy

⁵³ J.F. Harrington, *Reordering Marriage and Society* [27], s. 173 i n.

⁵⁴ L. Henry, C. Levy, *Ducs et pairs* [3], s. 813; Stéphane Minvielle, *La famille en France à l'époque modern (XVIe – XVIIIe siècle)*, Paris 2010, s. 54.

⁵⁵ Warto dodać, że nawet posagi synowych znajdowały się pod zarządkiem ojca, dopóki ten żył. Natomiast na tych obszarach, gdzie stosowano prawo zwyczajowe, władzy ojca podlegano zazwyczaj do momentu zawarcia małżeństwa, czyli założenia własnej rodziny, ewentualnie, w przypadku mężczyzn, do 25. roku życia – J.-L. Flandrin, *Historia rodziny* [28], s. 158.

⁵⁶ Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840*, Oxford–New York 1987, s. 126.

⁵⁷ N. Gonçalo Monteiro, *Casamento* [8], s. 928.

w dalszej części pracy), miały zapewne przemiany w podejściu do tej kwestii teologów zarówno katolickich, jak i protestanckich. Wskazywali oni rolę dojrzałości nie tylko fizycznej, ale też umysłowej i psychicznej pozwalającej w pełni odpowiedzialnie pełnić rolę małżonków⁵⁸, a także rodziców przyszłego potomstwa.

Na ogół związki małżeńskie zawierali więc mężczyźni powyżej 23. roku życia, mający nawet średnio 27 i więcej lat. Synowie magnatów z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, w porównaniu do elit zachodnioeuropejskich, w XVI wieku wstępowali w pierwsze związki małżeńskie stosunkowo późno. W następnych stuleciach wiek ich ożenku obniżył się, ale i tak był wyższy niż Francuzów i Portugalczyków w tym czasie oraz, początkowo, ksiąząt i parów brytyjskich. Zbliżony był natomiast do parametrów charakteryzujących w XVII wieku arystokratów niemieckich. W XVIII wieku zdecydowanie najstarsi w chwili zawarcia małżeństwa byli księżęta i parowie brytyjscy.

W przypadku kobiet dozwolony kanonicznie wiek zawarcia małżeństwa był niższy niż u mężczyzn, wynosił bowiem 12 lat, a praktyka także pokazywała, że kobiety zwykle wychodziły za mąż wcześniej niż mężczyźni. W średniowieczu ceniono sobie małżeństwo z bardzo młodą kobietą, np. w Italii sugerowano, że dziewczyna winna wyjść za mąż jako nastolatka, najlepiej do 15. roku życia lub wcześniej, gdyż nie ma jeszcze złych nawyków i można ją szybciej wdrożyć do zwyczajów panujących w domu męża⁵⁹. Jak zaznaczono wcześniej, w dobie wczesnonowożytnej nastąpiła jednak zmiana nastawienia w tym względzie. W Wielkim Księstwie Litewskim wiek wydawania za mąż dziewcząt regulowało wspomniane prawo kanoniczne. Świeckie nie wypowiadało się na ten temat, ale pewien wpływ na praktykę mogły mieć zapisy co do pełnoletniości, którą od 1588 roku tamtejsze panny uzyskiwały w wieku 13 lat, choć wcześniejsze kodyfikacje statutów litewskich uznawały za pełnoletnie kobiety dopiero po ukończeniu przez nie 15 lat. Mimo to w ciągu trzech stuleci wiek wyjścia za mąż młodych magnatek, zarówno z analizowanych dziewięciu rodzin, jak i do nich wchodzących, wyniósł jednak aż 19 lat (mediana 18), a najczęściej wydarzenie to miało miejsce w życiu kobiety między 16. a 22. rokiem życia⁶⁰. Od XVI do XVII wieku wskaźnik ten wzrastał od niecałych 18 do 20 lat, następnie, w pierwszej połowie XVIII wieku, nieco spadł, by w drugiej połowie tego stulecia powrócić do poziomu 20 lat (zob. tab. 2). Oczywiście, zdarzały się sporadyczne przypadki młodszych nupturientek, ale córki magnackie z badanej grupy rodzin litewskich nie wychodziły za mąż

⁵⁸Bronisław Wenanty Zubert, *Problem „scientiae debitae” a przeszkoda wieku w kanonistyce XVI–XVIII wieku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 13, 1980, s. 361. Zob. też M. Liedke, *Uwagi o wieku* [38], s. 12, 16.

⁵⁹Anthony Molho, *Marriage Alliance in late Medieval Florence*, Cambridge (MA)–London 1994, s. 138.

⁶⁰M. Liedke, *Z badań nad prokreacją* [15], s. 13.

wcześniej niż w 14. roku życia, a jedynie wśród wybranek magnatów litewskich spoza Wielkiego Księstwa zdarzyły się dwunasto- i trzynastolatka (z rodziny: koronnej i francuskiej⁶¹). Dozwolona niska granica wieku była zapewne oceniana zdroworozsądkowo i starano się wydawać za mąż starsze biologicznie dziewczęta, które osiągnęły już dojrzałość płciową, były zdolne do prokreacji⁶² i z większym prawdopodobieństwem mogły wydać na świat zdrowe dziecko, nie tracąc przy tym własnego zdrowia czy nawet życia. Warto wskazać w tym kontekście postawę Krzysztofa Radziwiłła, który, zapewne po doświadczeniach własnego ożenku z czternastolatką, uznał za stosowne zaznaczyć w swym testamencie, by jego córka nie wyszła za mąż młodziej niż w wieku 16 lat⁶³.

Tabela 2. Wiek w chwili zawarcia pierwszego małżeństwa przez magnatki z Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony w XVI–XVIII w.

Data urodzenia	Liczba przypadków	Wiek w chwili zawarcia pierwszego małżeństwa przez magnatki	
		średnia	mediana
1501–1600	20	17,7	16,5
1601–1650	10	19,1	18
1651–1700	20	20,3	20
1701–1750	21	18,7	17
1751–1800	13	20,2	21
Razem	84	19,1	18

Źródło: badania własne autorki na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych.

Zbliżony do wieku magnatek z Wielkiego Księstwa Litewskiego średni wiek zawarcia pierwszego małżeństwa wynoszący 19,5 roku odnotowano dla angielskich księżniczek urodzonych w latach 1480–1679⁶⁴. Wzrósł on w ciągu następnego półwiecza do 22,2 lat, a kobiety, które przyszły na świat w latach 1730–1779 wychodziły za mąż przeciętnie w wieku 24 lat⁶⁵. Z kolei córki parów urodzone w latach 1550–1574 w momencie zamążpójścia miały średnio około 20,3 roku, a w następnym ćwierćwieczu – nieco mniej, bo 19,7 roku. W latach 1675–1699 wychodząc pierwszy raz za mąż były już na ogół starsze, bo około

⁶¹ Dwunastolatką w chwili zawarcia małżeństwa była Marta z Trębickich, żona skandalisty Marcina Radziwiłła, a Maria Katarzyna de Béthune, żona Stanisława Kazimierza Radziwiłła, wychodząc za mąż miała prawie trzynaście lat.

⁶² Zwykle około 15 roku życia – C. Kukło, *Demografia* [1], s. 335.

⁶³ Testament Krzysztofa Radziwiłła, w: U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików* [23], s. 175.

⁶⁴ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 365.

⁶⁵ Tamże.

dwudziestotrzyletnie (22,74), a w wieku XVIII wiek panien młodych wahał się od 23,5 na początku stulecia do 25,5 pod jego koniec⁶⁶. Wyczerpania L. Stone'a odnośnie do parów przynoszą podobne wyniki, z tym, że w drugiej połowie XVII wieku dziewczęta w tej grupie społecznej były nieco młodsze, bo miały około 21 lat⁶⁷. Trzeba jednak dodać, że w początkach XVII stulecia zdarzało się, iż parowie wydawali swe córki za mąż bardzo młodo, np. nupturientkami zostawały dwunastolatki czy nawet dziesięciolatki!⁶⁸ Jednak w takich sytuacjach młodzietki żony zwykle mieszały jeszcze przez jakiś czas z rodzicami lub nie dopuszczano ich do współżycia, organizując np. ślub na dzień lub dwa przed wysłaniem, także zwykle bardzo młodych, mężów na Kontynent, by dokończyli swą edukację. Pozostawali tam oni rok lub dłużej, co dawało więcej czasu na osiągnięcie dojrzałości biologicznej młodzietkij żonie⁶⁹.

Natomiast w Niemczech średni wiek panny młodej arystokratycznego pochodzenia wynosił około 18 lat w pierwszej połowie XVI wieku. Później jednak wzrósł do 22 lat, by w drugiej części stulecia XVII spaść do 19 lat. Podobnie jak w przypadku mężczyzn, w badaniach porównano wiek ślubu córek niemieckich protestantów i katolików. Znaczącą różnicę widzimy jednak tylko w drugiej połowie XVI wieku (przy zbliżonej liczbie badanych osób): katoliczki wychodziły za mąż mając średnio 18 lat, a protestantki – 24 lata. Jednak już w pierwszej połowie następnego stulecia wiek ten wyniósł 22 lata dla katoliczek i 21 dla córek arystokratów z rodziny, które zerwały z Rzymem. Zbliżoną sytuację obserwujemy w drugiej połowie wieku: panny młode miały 19,5 lat w przypadku katoliczek i 19 lat w przypadku protestantek, z tym, że badana liczba tych ostatnich była niższa niż katoliczek⁷⁰.

Także Francuzki z rodów arystokratycznych nie wychodziły zbyt wcześnie za mąż: w drugiej połowie i w końcu XVII wieku robiły to mając średnio 20 lat, a w pierwszej połowie XVIII wieku nieco mniej, bo w wieku 19,4 lat. W drugiej połowie tego stulecia wiek zawarcia pierwszego małżeństwa obniżył się do 18,3 lat⁷¹. W siedemnastowiecznej Portugalii wiek nupturientek, córek grandów, był nieco niższy, ale w ciągu tego stulecia wzrastał od 18 do 19,3 lat, a w XVIII wieku sięgnął 21 lat⁷².

Jak można zauważyć, niezależnie od tego, jaki Kościół uznawany był za panujący w danym państwie i jakie w związku z tym obowiązywały regulacje prawne

⁶⁶T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 25.

⁶⁷L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 43.

⁶⁸Tenże, *The Crisis* [5], s. 658.

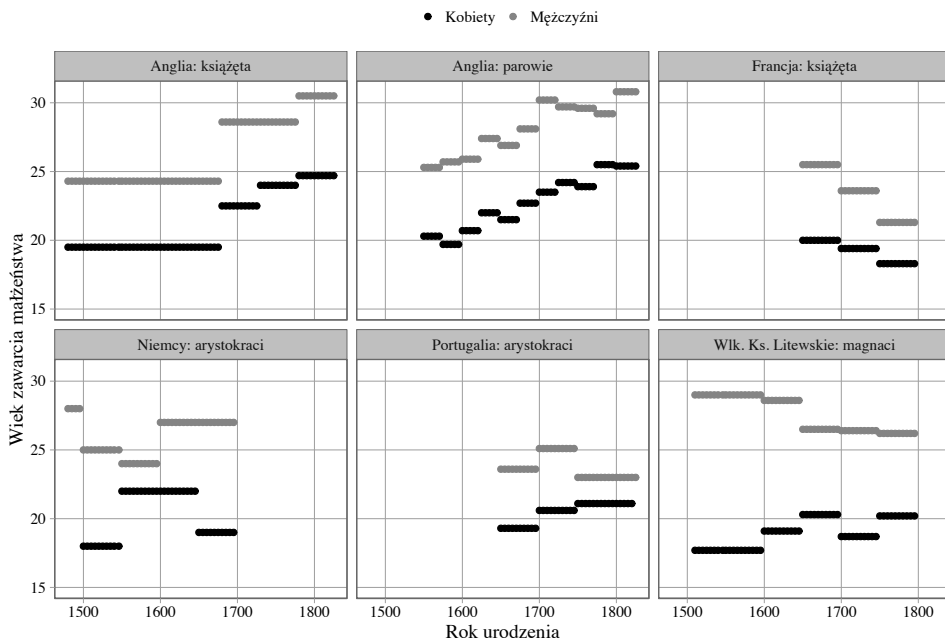
⁶⁹Tamże, s. 659.

⁷⁰J.J. Hurwich, *Noble Strategies* [7], s. 66.

⁷¹L. Henry, C. Levy C., *Ducs et pairs* [3], s. 813; S. Minvielle, *La famille en France* [55], s. 54.

⁷²N. Gonalo Monteiro, *Casamento* [8], s. 928.

Wykres 1. Wiek zawarcia pierwszego związku małżeńskiego w krajach zachodnioeuropejskich i w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.

Źródło: S. Peller, *Mortality, Past and Future*, „Population Studies”, 1, 1948, issue 4; L. Henry, C. Levy, *Ducs et pairs sous l'ancien régime: Caractéristiques démographiques d'une caste*, „Population” 15, 1960, s. 807–830; T.H. Hollingsworth, *A Demographic Study of the British Ducal Families*, „Population Studies” 2, 1957, issue 1, s. 4–26 oraz przedruk w: tenże, *Population in History: Essays in Historical Demography*, London 1965, s. 354–378; N. Gonçalo Monteiro, *Casamento, celibato e reprodução social: a aristocracia portuguesa nos séculos XVII e XVIII*, „Análise Social” 28, 1993, № 4–5, s. 921–950; J.J. Hurwich, *Noble Strategies. Marriage and Sexuality in the Zimmern Chronicle*, Kirksville 2006; badania własne na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych.

w kwestii małżeństwa, nigdzie w zbliżonych grupach elit społecznych zarówno w krajach Europy zachodniej, jak i w Wielkim Księstwie Litewskim nie wydawano córek za mąż zbyt wcześnie: przeciętny wiek panien młodych w tej warstwie społecznej w dobie wczesnonowożytnej wahał się w Europie od 18 do 23–24 lat, a średni wiek zwiarcia małżeństwa przez córkę magnacką z Wielkiego Księstwa Litewskiego plasował się bliżej dolnej granicy tego przedziału wiekowego (inaczej więc niż w przypadku mężczyzn). Zdecydowanie w najstarszym wieku wychodziły za mąż córki księżąt i parów angielskich w XVIII wieku, a także protestantki niemieckie w wieku XVI. Za ich wyjątkiem w większości przypadków związki arystokratycznej elity społecznej nie wpisywały się w europejski model

małżeństwa (EMP)⁷³: kobiety wychodzące za mąż miały zazwyczaj poniżej 23 lat, choć mężczyźni w momencie ślubu mieli zwykle przekroczoną granicę 26 lat. Warto przy tym dodać, że zdarzały się w Europie, np. w Anglii, śluby dzieci mających nawet poniżej 10 lat, ale często, jako zakontraktowane przez rodziców, nie były potwierdzane po dojściu nupturientów do zdatnego prawem wieku zawarcia małżeństwa i związku takie anulowano⁷⁴. Kobiety nie odbywały podróży edukacyjnych (choć zdarzało się, iż pobierały nauki w szkołach klasztornych), nie musiały także przygotowywać się do pełnienia funkcji publicznych, więc wcześniej mogły zaistnieć na rynku matrymonialnym, ale i w ich przypadku przemiany w podejściu do dojrzałości psychicznej zarówno ze strony teologów, jak i pedagogów owocowały opóźnieniem zawarcia pierwszego związku.

Długość trwania małżeństw

Wiek nupturientów w chwili zawarcia związku małżeńskiego wpływał częściowo na czas trwania małżeństw. W Anglii w latach 1558–1641 ponad 1/3 małżeństw arystokratycznych kończyła się przed upływem 15 lat⁷⁵, natomiast ponad ćwierć wieku i więcej osiągało w tym czasie 43% małżeństw pierwszych⁷⁶. Natomiast związki pierwsze arystokracji portugalskiej do 1650 roku osiągały ponad dwudziestoletni staż małżeński (20,3 lat), który w drugiej połowie XVII stulecia wzrósł do 22,4 lat. Wiek XVIII przyniósł spadek długości trwania małżeństwa: w latach 1701–1750 było to 20,4 lat, a w okresie 1751–1830 – 19,1 lat⁷⁷.

W kontekście tych danych małżeństwa zawarte przez magnatów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku trwały średnio znacznie krócej niż związki arystokracji zachodnioeuropejskiej. Analiza mariaży mężczyzn z dziewięciu famillii wykazała, że ich związki pierwsze i kolejne razem osiągały średni staż 15,4 lat (mediana 12), przy czym najczęściej trwały one od 6 do 22 lat. Natomiast średnia trwania małżeństw pierwszych była wyższa i wynosiła 16,3 lat (mediana 14). Większość z nich funkcjonowała od 7 do 24 lat. Kolejne związki miały krótszy staż – średnio 13,3 lat (mediana 10), a najczęściej kończyły

⁷³ Termin ten został wprowadzony przez Johna Hajnala, który dla społeczeństw Europy Zachodniej (Niderlandy i Anglia) zaobserwował wysoki wiek zawierania małżeństw zarówno przez mężczyzn (powyżej 26 lat), jak i przez kobiety (powyżej 23 lat), a także duży odsetek osób, które nie zawarły małżeństwa (powyżej 10%). Ustalenia te odniósł do niższych warstw społecznych – zob. John Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, w: *Population in History*, red. D.V. Glass, D.E.C. Eversley, London 1965.

⁷⁴ L. Stone, *The Crisis* [5], s. 653.

⁷⁵ Tamże, s. 590 i Appendix XXVI, s. 787.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ N. Gonalo Monteiro, *Casamento* [8], s. 930.

się one po wspólnym przeżyciu przez małżonków od 5 do 18 lat. Krótsze trwanie małżeństw magnatów litewskich w porównaniu ze związkami arystokracji angielskiej spowodowane było przede wszystkim krótszą długością życia osób w badanej grupie rodzin, które osiągnęły wiek dorosły. Odnosiło się to zarówno do mężczyzn, jak i kobiet. W niewielkim stopniu na czas trwania związków w tej warstwie społecznej wpływały rozwody, mimo iż ich liczba w porównaniu z okresem wcześniejszym wzrosła w XVIII wieku.⁷⁸ O przyczynach niższej średniej długości życia osób dorosłych w gronie magnaterii litewskiej wspominałyśmy w dalszej części opracowania. Jeszcze krótsze średnie trwanie związków kolejnych wynikać mogło m.in. z faktu, iż zawierali je często mężczyźni w bardziej zaawansowanym wieku, żyjący już krócej od momentu kolejnego ślubu.

Liczba dzieci

Zarówno wiek nupturientów (szczególnie panny młodej), jak i czas trwania małżeństw zwykle w znaczący sposób wpływały na liczbę dzieci w rodzinie. W Wielkim Księstwie Litewskim w przypadku Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Sanguszków średnia liczba dzieci dożywających wieku dorosłego we wszystkich małżeństwach wyniosła 1,98 dziecka na parę małżeńską, przy czym w małżeństwach pierwszych było to 2,3 dziecka na parę, a w kolejnych – 1,4 dziecka. Małżeństwa pierwsze posiadające dzieci miały ich średnio 2,98 (mediana 2), a kolejne posiadające potomstwo – 2,7 (mediana 2,5)⁷⁹.

Z naszych rozszerzonych badań wynika, iż w magnackich związkach małżeńskich mężczyzn w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku średnio na wszystkie badane małżeństwa, po doszacowaniu córek (które, jak się wydaje, były słabiej rejestrowane w źródłach), przeżywało 2,3 dziecka. Na małżeństwa z dziećmi, także po doszacowaniu córek, przypadło 3,5 potomka na parę. Warto zauważyć, że aż 29,4 % magnackich małżeństw pierwszych i 49,5 % kolejnych nie miało dzieci, które dożyły wieku dorosłego. Trzeba przypomnieć, iż w naszych badaniach ze względu na niemożność uchwycenia wszystkich dzieci urodzonych, a zmarłych w niemowlęctwie lub w dzieciństwie, uwzględniliśmy tylko te, które dożyły wieku dorosłego. Nie wszystkie bowiem rodziny, jak np. Radziwiłłowie, skrupulatnie upamiętniały piórem poetów związanych z dworem wcześniej zesłe z tego świata latorośle (a nawet poronienia, jak w przypadku dzieci

⁷⁸ Na podstawie zestawienia w: Iwona Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002, s. 34.

⁷⁹ M. Liedke, *Z badań nad prokreacją* [15], s. 19–22.

Zofii z Olelkowiczów Słuckich Radziwiłłowej⁸⁰). Z tego powodu tylko dla tej rodziny dokonaliśmy próby zliczenia także dzieci urodzonych, mając świadomość nieuwzględnienia pewnej liczby potomków, o których informacje nie zachowały się. W małżeństwach pierwszych i kolejnych przyszło więc na świat 130 dzieci. Wiek dorosłego dożyło tylko około 70 synów i córek, z czego wynika, iż ponad połowa potomstwa umierała wcześniej. Być może tak niska przeżywalność w rodzinie Radziwiłłów wynikała z bardziej niekorzystnej kondycji biologicznej tej rodziny w porównaniu z innymi⁸¹. Z zestawienia dzieci urodzonych i dożywających wieku dorosłego w przypadku Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Sanguszków wynika bowiem, że przeżywało ich około 70%⁸². Porównując ten wynik z możliwością dożycia wieku dorosłego przez dzieci w rodzinach chłopskich (do 20. roku życia umierała niemal 2/3 potomstwa)⁸³ sytuacja w wśród magnatów była znacznie lepsza.

Natomiast w obliczeniach angielskich uwzględniono również tych potomków, którzy nie dożyli wieku dorosłego. Jednak poczyniono zastrzeżenie, iż pominięto pewną liczbę tych dzieci, które przyszły na świat, ale informacje o nich nie zachowały się w źródłach. Z ustaleń L. Stone'a wynika, że pierwsze małżeństwa arystokratów angielskich w latach 1540–1659 posiadały średnio 4,1 dziecka na parę i 5,1 na parę posiadającą dzieci⁸⁴. Z kolei badania T.H. Hollingswortha wykazały, iż pary małżeńskie książąt angielskich urodzonych w latach 1480–1679 o zakończonej płodności miały średnio 5,9 dziecka. Liczba dzieci w rodzinach mężczyzn urodzonych w kolejnym półwieczu spadła do 4,3, w następnym zaś wzrosła do 5,6 dziecka, by potem znów spaść do poziomu 4,3 dziecka na parę. W małżeństwach o niezakończonej płodności średnia ta była, oczywiście, niższa i w całym okresie 1480–1779 utrzymywała się na poziomie 2,7 dziecka, by dla osób urodzonych w latach 1780–1829 wzrosnąć do 3,9 dziecka na parę⁸⁵. Współczynnik zastępowalności pokoleń obliczony dla synów, którzy przyszli na świat w latach 1480–1679, zbliżony był do 1 (0,95), w następnym półwieczu spadł do 0,76, by od lat 30. XVIII wieku wzrosnąć do 1,53 i 1,31 w początkach XIX stulecia. Wyraźniejszy spadek tego współczynnika odnotowano w wieku XIX (0,96)⁸⁶.

⁸⁰ Mariola Jarczykowska, *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012, s. 91.

⁸¹ Zbigniew Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972, s. 106.

⁸² M. Liedke, *Z badań nad prokreacją* [15], s. 22.

⁸³ Cezary Kukło, *Rodzina staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju*, PDP 26, 2005, s. 41.

⁸⁴ L. Stone, *The Crisis* [5], Appendix XIII, s. 768.

⁸⁵ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 370.

⁸⁶ Tamże, s. 368.

Wyższą zastępowalnością pokoleń cechowały się natomiast małżeństwa córek książęcych. Dla pierwszego ze wskazanych okresów wartość tego współczynnika wyniosła 1,14, następnie tak, jak w przypadku mężczyzn, spadła do 0,83. Od drugiej ćwierci XVIII wieku wzrosła jednak do 1,48 i 1,75⁸⁷. Natomiast w rodzinach parów urodzonych w okresie 1550–1724 liczba dzieci na parę małżeńską stopniowo spadała od 5,6 do 3,6 dziecka, by dla osób, które przysły na świat w latach 1725–1799 znów stopniowo wzrastać od 4,6 do 5,3 dziecka⁸⁸. Współczynnik zastępowalności pokoleń dla synów parów w latach 1550–1649 utrzymywał się na poziomie powyżej 1,0: od 1,6 w początkach tego okresu do 1,07 pod koniec. W drugiej połowie XVII i w początkach XVIII wieku nie przekraczał wartości 1,0, następnie znów wzrósł od 1,1 do 1,4 dla synów urodzonych pod koniec XVIII wieku⁸⁹. Obniżenie się współczynnika zastępowalności pokoleń w drugiej połowie XVII i w początkach XVIII wieku w przypadku elit angielskich należałoby wiązać z sytuacją polityczną kraju. Anglia w tym okresie przechodziła skrajne zmiany polityczne: od rewolucji Cromwella po restaurację monarchii. Burzliwe czasy mogły mieć wpływ na postawy prokreacyjne – wieloletnia nieobecność części arystokratów w kraju, niepewność sytuacji musiała wpływać na poziom prokreacji w tej grupie.

T.H. Hollingsworth wyliczył także płodność małżeńską w zależności od długości trwania małżeństwa tamtejszej elity. I tak, dla osób urodzonych między 1575 a 1799 rokiem w ciągu 5 lat trwania związku na świat przychodziło średnio dwoje dzieci (1,96–1,99). Małżeństwa z dziesięcioletnim stażem miały od 3,5 do 3,7 potomstwa, zaś te z piętnastoletnim, w przypadku osób urodzonych w latach 1575–1599 mogły doczekać się pięciorga potomków. Ci małżonkowie, których małżeństwo trwało również piętnaście lat, a którzy przyszyli na świat w ostatniej ćwierci XVII wieku i w ostatniej ćwierci stulecia następnego, posiadali już mniej potomstwa, bo, odpowiednio 4,3 i 4,5 dziecka na związek. Z kolei małżeństwa, które trwały 20 lat owocowały ponad sześciorgiem dzieci w ostatniej ćwierci XVI wieku i pięciorgiem pod koniec wieku XVIII. Mariaże, które osiągnęły staż dwudziestopięcioletni, miały od 5,3 do 6,5 dziecka na parę⁹⁰. Widoczny jest trend do zmniejszania się liczby dzieci w małżeństwach z dłuższym stażem, a w kohorcie osób urodzonych w ostatniej ćwierci XIX wieku tendencja ta widoczna jest już bardzo wyraźnie zarówno w przypadku małżeństw trwających krócej, jak i dłużej. Wiązać to należy ze świadomym już w tym czasie dążeniem do ograniczania liczby potomstwa. Próby, czy też bardziej jeszcze – chęć unikania kolejnych ciąż,

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 30.

⁸⁹ Tamże, s. 33.

⁹⁰ Tamże, s. 41.

przejawiały kobiety angielskie już w XVII wieku, czując zapewne zmęczenie licznymi porodami. Frances Clarke po urodzeniu swego dziesiątego dziecka wyraziła nadzieję, że to jej ostatni potomek, a żona lorda Chancellora, zastanawiając się, czy po śmierci małżonka warto zawrzeć kolejny związek uznała, że tak, jednak tylko pod warunkiem, że nie będzie musiała mieć więcej dzieci⁹¹.

Tabela 3. Płodność rodzin parów brytyjskich według długości małżeństw w XVI–XIX w.

Urodzeni w latach	Lata trwania małżeństwa zakończonego					
	5	10	15	20	25	powyżej 25 lat
1575–1599	1,96	3,68	5,06	6,03	6,45	6,56
1675–1699	1,89	3,31	4,31	4,86	5,05	5,08
1775–1799	1,99	3,53	4,52	5,11	5,33	5,34
1875–1799	1,43	2,16	2,53	2,64	2,67	2,67

Źródło: T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 41.

Badania T.H. Hollingswortha pokazały również, że dla synów książęcych urodzonych w latach 1330–1729 aż 16% związków o zakończonej płodności nie miało dzieci, a w okresie 1730–1829 – odsetek ten wzrósł do 20%. Także w rodzinach synów parów angielskich od drugiej połowy XVI wieku wzrastał odsetek bezdzietnych par małżeńskich. Dla osób urodzonych w latach 1550–1574 wynosił 9%, w końcu XVI wieku było to 14%. Spośród synów, którzy przyszli na świat w pierwszym ćwierćwieczu XVIII stulecia, niemal 1/4 pozostających w małżeństwie nie miała dzieci (24%). Odsetek bezdzietnych par spadł następnie do 20% dla osób urodzonych w początkach XIX wieku⁹². Z kolei w brytyjskich rodzinach książęcych 27% małżeństw synów urodzonych w latach 1330–1729 nie miało potomstwa. W latach 1730–1829 odsetek ten spadł do 19%⁹³. Tak więc w okresie średniowiecza i epoki wczesnonowożytnej od jednej piątej do jednej czwartej małżeństw książęcych było bezdzietnych.

W przypadku elit francuskich badano wpływ wieku kobiety w chwili zawarcia małżeństwa na liczbę dzieci w jej małżeństwie i z badań tych wynika, że związki kobiet, które wyszły za mąż przed 20. rokiem życia w drugiej połowie XVII wieku, miały średnio po 6,15 dziecka, ale liczba potomstwa zdecydowanie spadła w nich w wieku XVIII: w pierwszej połowie stulecia do 2,8 dziecka na

⁹¹ Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England. Modes of reproduction 1300–1840*, Oxford–New York 1987, s. 62 i n.

⁹² T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 46.

⁹³ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 371.

parę, a w drugiej aż do 2,0. Dla kobiet w grupie księżąt i parów wyliczono także współczynnik dzietności, który był wyższy w przypadku matek, które wyszły za mąż w wieku 20–29 lat niż tych, które wydano za mąż przed 20. rokiem życia. Okazał się także wyższy w drugiej połowie XVII wieku niż w stuleciu XVIII⁹⁴. Wyraźny spadek liczby potomstwa w tym czasie, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII wieku, wynikał, podobnie jak przypadku arystokracji angielskiej, ze świadomego już ograniczania urodzeń, zresztą nie tylko w tej grupie społecznej⁹⁵. Czynili tak też np. mieszczanie, w różnych warstwach, a zachowania takie nawet w społecznościach katolickich nie były postrzegane jako grzech⁹⁶.

Przedstawione wyliczenia zdają się wskazywać, że w porównaniu z arystokracją angielską czy francuską litewskie rodziny magnackie posiadały mniej potomstwa. Pamiętać jednak należy, iż na wyniki naszego porównania duży wpływ ma też jakość będących do dyspozycji danych. Wspomnieliśmy już, że autorzy angielskich i francuskich prac uwzględnili w swoich badaniach wszystkie dzieci, a więc także zmarłe w dzieciństwie i młodości, a z kolei w naszych badaniach wzięto pod uwagę tylko te, które dożyły wieku dorosłego. Z drugiej strony na niższy wynik mogła wpływać niższa przeżywalność potomstwa magnaterii litewskiej oraz, podobnie jak w przypadku arystokracji angielskiej i francuskiej, ograniczanie, z różnych przyczyn⁹⁷, liczby urodzeń w XVIII wieku.

Długość życia – mężczyźni

Znaczący wpływ na funkcjonowanie rodziny miały również długość trwania życia, wiek w chwili śmierci osoby dorosłej, ewentualnie oczekiwana długość życia osób w określonym wieku, np. w chwili przyjścia na świat ($e0$), czy w wieku 20 lat ($e20$). W związku ze specyfiką niepełnych danych odnośnie do dzieci urodzonych i tych, które nie dożyły wieku pełnoletniości, a także z ograniczoną liczbą osób w przypadku magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego, trudno było określić pierwszy z tych wskaźników. Podobnie niemożliwe było zbadanie parametru $e0$, wyliczono natomiast wiek w chwili śmierci tych osób, które

⁹⁴ Tamże, s. 816.

⁹⁵ Choć do połowy XVIII w. nie stwierdzono oznak regulacji urodzeń w przypadku mieszczaństwa, zob. Jean-Pierre Bardet, *Urodzenie w kontekście płodności naturalnej*, PDP 23, 2002, s. 10.

⁹⁶ Antoinette Fauve-Chamoux, *Spadek płodności a rodzina miejska w Reims w XVIII w.*, PDP 22, 2001, s. 52; Jean-Pierre Bardet, *Urodzenie* [96], s. 14, 19.

⁹⁷ Cezary Kukło, *Czy społeczeństwo polskie w dobie oświecenia regulowało liczbę dzieci w rodzinach?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 51/52, 1990/1991, s. 37, 41; Bożena Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003, s. 167; Kalina Bartnicka, *Dziecko w świetle pamiętników i powieści polskiego oświecenia*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 35, 1992, s. 44.

dożyły wieku dorosłego, a także oczekiwaną długość życia $e18$, czyli w chwili osiągnięcia pełnoletniości. Aby łatwiej można było dokonać porównania z elitami zachodnioeuropejskimi, wyliczono także parametr $e20$ i $e50$. Z naszych badań wynika, iż wiek w chwili śmierci dorosłych magnatów wyniósł na przestrzeni XVI–XVIII wieku 52,7 lat (mediana 54,5). Mężczyźni z rodzin magnackich umierali najczęściej między 41. a 63. rokiem życia. Wyniki uzyskane dla Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Ogińskich, ale wyliczone osobno dla XVI, XVII i XVIII wieku pokazują, że w XVI stuleciu magnat litewski żył średnio 54,8 lat, w następnym krócej, bo tylko 45,8 lat, a w XVIII wieku 50,6 lat⁹⁸. Znacznie dłużej trwało życie tych, którzy byli żonaci i mieli dzieci, ponieważ w XVI wieku było to ponad 58 lat (58,7), w XVII – prawie 56 lat (55,6), a w XVIII – prawie 53 lata (52,7)⁹⁹. Natomiast parametry $e18$, $e20$ i $e50$ w przypadku magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Oczekiwana długość życia $e18$, $e20$, $e50$ mężczyzn z rodzin magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.

Mężczyźni urodzeni w wiekach	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 18	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 20	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 50
XV–XVI	57	36,2	57	34,2	34	14,3
XVII	64	29,7	64	27,7	28	13,3
XVIII	82	37,2	82	35,2	53	15,1
Razem	203	34,4	203	32,6	115	14,4

Źródło: badania własne autorki na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych.

Uzyskane wyniki wskazują, że oczekiwana długość życia magnata wchodzącego w dorosłość, który urodził się w końcu XV i w XVI wieku, mocno spadła w XVII wieku, by wzrosnąć w stuleciu XVIII do najwyższej w ciągu trzech stuleci. Podobną tendencję widzimy też u dwudziestolatków. Spośród osób, które dożyły właśnie 20 lat (a także 18 lat) ponad połowa (56%) osiągnęła też wiek lat 50. W tej ostatniej grupie wiekowej spadek oczekiwanej długości życia w XVII wieku nie jest już tak duży. Załamanie wartości parametrów $e18$ i $e20$ w XVII wieku łączyć należy z ogólną sytuacją polityczno-ekonomiczną kraju. Stulecie to w dziejach Rzeczypospolitej znaczyły ciągłe konflikty z państwami ościennymi i niepokoje wewnętrzne, co nie pozostawało zapewne bez wpływu

⁹⁸ M. Liedke, *Śmierć magnata* [15], s. 276.

⁹⁹ Tamże.

na obniżenie wysokości tego parametru. Okoliczności te wymagały wzmożonej aktywności magnatów, która owocowała sytuacjami stresującymi i zmęczeniem, o czym pisał zresztą Albrycht Stanisław Radziwiłł w swych pamiętnikach¹⁰⁰. Jako dodatkowy czynnik generujący wcześniejsze zgony można wskazać styl życia typowego magnata, w tym sposób odżywiania się, a także powszechną aprobate, wręcz podziw, dla osób otyłych – tusza miała w tym czasie świadczyć o pozycji i sile witalnej mężczyzny. Mniej zwraca się uwagę na istotny fakt, iż na wiek XVII przypadał w Europie szczyt tzw. małej epoki lodowcowej, co obiektywnie oznaczało gorsze warunki życia, a tym samym skutkowało jego skróceniem¹⁰¹. Marginalne znaczenie zdaje się mieć w wyjaśnianiu niskiej wartości średniej długości życia magnata w XVII wieku teoria kohort Siegfrieda Kellera, zgodnie z którą następujące po sobie kolejne generacje noworodków nie mają podobnej do poprzedniego pokolenia siły witalnej¹⁰². W XVIII stuleciu średnia długość życia mężczyzny w grupie badanych dziewięciu famillii magnackich wzrosła, ale była niższa niż w wieku XVI. Można próbować wiązać ten fakt z pogarszającą się właśnie w XVIII wieku kondycją biologiczną niektórych rodzin, co sugerował Z. Kuchowicz (Radziwiłłowie)¹⁰³.

Również w przypadku angielskich książąt wyliczono oczekiwaną długość życia. Dla mężczyzn urodzonych w latach 1480–1679 wyniosła ona w chwili przyjścia na świat (*e0*) zaledwie 27 lat, w ciągu kolejnych 50 lat wzrosła do 33 lat, a w kolejnym półwieczu spektakularnie sięgnęła aż 44,8 lat. Do 1830 roku wskaźnik ten spadł o rok¹⁰⁴. Z kolei książęta dwudziestoletni (*e20*) urodzeni w latach 1480–1679 żyli jeszcze średnio 26,3 lat, w następnym półwieczu – 30 lat, a w kolejnym już nawet 39,9 lat. Hollingsworth policzył także wartość tego parametru dla osób piętnastoletnich (*e15*) i pięćdziesięcioletnich (*e50*). Wyniki te porównał z wyliczeniami S. Pellerera dotyczącymi członków rodzin rządzących w Europie. O ile dla osób, które przyszły na świat w okresie 1480–1679 (zarówno kobiet, jak i mężczyzn) wskaźnik ten był korzystniejszy dla domów rządzących na kontynencie, to dla kohort 1680–1779 i 1780–1879 było odwrotnie, zarówno

¹⁰⁰ Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1636)*, t. 1, oprac. Adam Przyboś, Roman Żelewski, Warszawa 1980, s. 391.

¹⁰¹ Ulf Büntgen, Lena Hellmann, *The Little Ice Age in scientific perspective: Cold spells and caveats*, „Journal of Interdisciplinary History” 44, 2014, no. 2, s. 353–368; Geoffrey Parker, *Global crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century*, New Haven–London 2013, s. 359–396, 534–561. W odniesieniu do ziem Rzeczypospolitej o warunkach klimatycznych na podstawie *Diariusza* J.A. Chrapowickiego pisali Wiesław Nowosad, Rajmund Przybylak, Kazimierz Marciniak i Krzysztof Syta, *Diariusz Jana Antoniego Chrapowickiego jako źródło do badań klimatu Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „Klio” 2007 (9), s. 21–60.

¹⁰² Edward Rosset, *Trwanie życia ludzkiego*, Wrocław 1979, s. 298.

¹⁰³ Zbigniew Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym* [82], s.106.

¹⁰⁴ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (1) [4], s. 8.

w przypadku oczekiwanej długości życia w wieku 15 lat, jak i 50. W pierwszym przypadku w latach 1680–1779 piętnastoletni syn książęcy żył jeszcze średnio 37,8 lat, podczas gdy w rodach europejskich o rok krócej. Dla książąt urodzonych w latach 1780–1879 oczekiwana długość życia wyniosła 45 lat, a dla członków domów panujących w Europie 43,7 lat. Z kolei brytyjscy synowie książęcy urodzeni w okresie 1680–1779, którzy ukończyli 50 lat, żyli jeszcze średnio 19,3 lat, podczas gdy na kontynencie prawie trzy lata krócej. W ciągu następnych stu lat oczekiwana długość życia pięćdziesięcioletnich Brytyjczyków z elity wyniosła już 20,5 lat, a przedstawiciele europejskich rodzin rządzących w tym samym wieku o prawie dwa lata krócej¹⁰⁵.

Tabela 5. Oczekiwana długość życia w wieku 15 i 50 lat w brytyjskich rodzinach książęcych i europejskich rodzinach rządzących (XVI–XIX w.)

Kohorta urodzonych w latach	Brytyjskie rodziny książęce				Europejskie rodziny rządzące			
	mężczyźni		kobiety		mężczyźni		kobiety	
	w wieku 15 lat	w wieku 50 lat	w wieku 15 lat	w wieku 50 lat	w wieku 15 lat	w wieku 50 lat	w wieku 15 lat	w wieku 50 lat
1480–1679	27,7	15,0	53,2	13,7	31,2	13,4	35,9	14,8
1680–1779	37,8	19,3	41,6	21,5	36,8	16,5	39,7	17,8
1780–1879	45,0	20,5	49,6	24,2	43,7	18,7	45,6	21

Źródło: T.H. Hollingsworth, *A Demographic Study of the British Ducal Families* (1) [4], s. 12.

Natomiast synowie brytyjskich parów, którzy przyszli na świat w trzeciej ćwierci XVI wieku, od chwili narodzin żyli średnio 36 i pół roku, a urodzeni w ostatniej ćwierci stulecia – nieco ponad 35 lat. Następnie ich długość życia spadała, aż do trzeciej ćwierci XVII wieku, do 29 lat, by w końcu XVII wieku znów nieznacznie wzrosnąć do lat 33. W ciągu XVIII stulecia nastąpił znaczący wzrost spodziewanej długości życia $e0$ od 34 do nawet niemal 47 lat¹⁰⁶. Z kolei spodziewana długość życia osób, które ukończyły 20 lat ($e20$) wyniosła w końcu XVI wieku niecałe 30 lat. W ciągu XVII wieku wartość ta spadała nawet do 28 lat, by pod koniec wieku wzrosnąć znowu do lat 30. Wiek później parametr ten był już niemal o dziesięć lat wyższy (39 lat)¹⁰⁷. Wartość $e0$ uzyskana przez Hollingswortha dla angielskich książąt urodzonych od końca XV do trzeciej ćwierci XVII wieku okazała się niższa w porównaniu z wynikiem, jaki otrzymał Peller dla warstw rządzących w Europie w XVI wieku (1480–1579) – przeciętne trwanie

¹⁰⁵ Tamże, s. 12.

¹⁰⁶ T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 56.

¹⁰⁷ Tamże, s. 56.

życia przedstawicieli tej grupy *e0* wyniosło bowiem według niego 30 lat¹⁰⁸. Wartość ta jest jednak niższa w stosunku do długości życia brytyjskich parów urodzonych w drugiej połowie XVI wieku. Wyniki obliczeń oczekiwanej długości życia w chwili narodzin uzyskane dla arystokracji brytyjskiej przez Hollingswortha są wyższe w porównaniu z wcześniejszymi szacunkami Egona Vielroego, czy Alfreda Sauvy'ego. Według pierwszego z badaczy, w XVI–XVII wieku w Anglii i na terenie Niemiec średnie trwanie życia przedstawicieli arystokracji wyniosło 23 lata, a według A. Sauvy'ego, już w XVIII wieku – 24–32 lata¹⁰⁹.

Oczekiwaną długością życia zajmował się też Lawrence Stone, ale liczył ją dla synów dziedziców w grupie angielskiej *squierarchy*, którzy dożyli 21 lat. Około 1549 roku wyniosła ona 44 lata, na podobnym poziomie utrzymała się do początków XVII wieku, ale później, w kryzysowym XVII stuleciu, spadła do około 36 lat, by w drugiej połowie wieku XVIII znów wzrosnąć prawie do 50 lat¹¹⁰. Wydaje się jednak, że te z kolei wyliczenia, szczególnie dla XVI i XVII wieku, należy uznać za zbyt optymistyczne.

We Francji w latach 1640–1739 oczekiwana długość życia książąt i parów, którzy ukończyli 20. rok życia, wyniosła 34,5 lata¹¹¹, choć w odniesieniu do całego społeczeństwa wskazuje się na znaczniejsze przedłużanie się życia ludzkiego w XVIII wieku, na co wskazywałaby wzrastająca liczba ludzi starych, którzy dożyli 80. roku życia. Trend ten może być wiązany z poprawą warunków materialnych i wzrostem higieny w tym stuleciu¹¹², nie bez znaczenia też pozostawał postęp w medycynie.

Długość życia – kobiety

Jeśli chodzi o kobiety, średni wiek w chwili śmierci magnatek z rodzin Wielkiego Księstwa Litewskiego i wchodzących do nich (także z rodziny koronnych) wyniósł 49,2 lat (mediana 47), a najczęściej kobiety umierały między 32. a 66. rokiem życia. Dla córek magnackich także obliczono oczekiwaną długość życia. Wyliczono ją dla wieku 18 lat, by móc dokonać porównania z mężczyznami,

¹⁰⁸ Za: E. Rosset, *Trwanie* [103], s. 209. S. Peller badał także umieralność wśród dzieci rodzin rządzących w Europie. W XVI w. było to 193 dzieci na tysiąc, a w dobie wojny trzydziestoletniej aż 246. W wieku XVIII współczynnik ten spadł do 153 osób, a w pierwszej połowie XIX w. do 96 osób – S. Peller, *Mortality, Past and Future* [2], s. 410.

¹⁰⁹ Za: Zbigniew Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972, s. 110.

¹¹⁰ L. Stone, *The Family, Sex and Marriage* [5], s. 49.

¹¹¹ L. Henry, C. Levy, *Ducs et pairs* [3], s. 820

¹¹² E. Rosset, *Trwanie* [103], s. 210.

a także dla dwudziestolatek i pięćdziesięcioletek. Wartość poszczególnych parametrów przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Oczekiwana długość życia e_{20} i e_{50} kobiet z rodzin magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego i wchodzących do tych rodzin w XVI–XVIII w.

Kobiety urodzone w wiekach	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 18	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 20	Liczba przypadków	Oczekiwana długość życia w wieku lat 50
XV–XVI	28	22,6	28	20,5	7	11,3
XVII	47	31,9	45	31,3	20	22,3
XVIII	59	34,8	55	35,2	32	18,4
Razem	134	31,2	128	30,6	59	19,9

Źródło: badania własne autorki na podstawie danych z opracowań, źródeł wydanych drukiem i rękopiśmiennych.

Na podstawie powyższych wyników możemy obserwować stopniowy wzrost oczekiwanej długości życia osiemnasto- i dwudziestolatek urodzonych w końcu XV i w XVI wieku oraz w wieku XVII. Sytuacja Rzeczypospolitej w tym ostatnim stuleciu, kiedy wartość tego parametru mocno spada u mężczyzn, zdaje się mniej oddziaływać na kobiety. Natomiast jeśli chodzi o osoby pięćdziesięcioletnie w XVIII wieku, wartość e_{50} spada. Można interpretować ten wynik uzyskaniem zbyt małej próby badawczej dla poprzednich stuleci, ewentualnie zawyżeniem wysokości tego parametru przez niektóre przypadki, np. urodzoną w XVII wieku Anną Ogińską Tyszkiewiczową, która miała dożyć 106 lat¹¹³.

W Anglii natomiast oczekiwana długość życia córek książęcych, które przyszły na świat w okresie 1480–1679 wyniosła, w momencie narodzin, 31,1 lat, następnie wzrosła do 33,6 lat, by w półwieczu 1730–1779 osiągnąć aż 48,2 lat. Kolejne 50 lat przyniosło jeszcze większy wzrost spodziewanej długości życia do 55,4 lat¹¹⁴. Z kolei dwudziestoletnie księżniczki urodzone w tym samym okresie (1480–1679) żyły jeszcze średnio 29,1 lat, natomiast te, które przyszły na świat w następnym półwieczu, jeszcze dłużej, bo 35,4 lat. W XVIII wieku nastąpił

¹¹³ Taką informację podał W. Dworzaczek, podobny wiek zanotował wobec Ogińskiej T. Żychliński, ale pisał o Mariannie, trzykrotnej już wdowie w chwili ślubu z Kazimierzem Tyszkiewiczem. W. Dworzaczek zaś trzech mężów przypisanych przez Żychlińskiego Mariannie, podał jako partnerów życiowych także Marianny, ale jako żonę Kazimierza wskazał Annę – Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2, Warszawa 1959; Tadeusz Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 5, Poznań 1883, s. 341.

¹¹⁴ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (1) [4], s. 8.

duży wzrost oczekiwanej długości życia dwudziestolatek z rodzin książęcych o ponad 9 lat (do 44,8 lat)¹¹⁵.

Podobnie, jak w przypadku mężczyzn, T.H. Hollingsworth porównał oczekiwaną długość życia kobiet piętnastoletnich i pięćdziesięcioletnich z wynikami uzyskanymi przez S. Pellerę dla córek i żon z rodzin rządzących w Europie. Tak jak w przypadku mężczyzn, również dla kobiet urodzonych w okresie 1480–1679 wskaźnik ten był wyższy dla domów rządzących na kontynencie, ale dla osób, które przyszły na świat w latach 1680–1779 i 1780–1879 było odwrotnie. W przypadku oczekiwanej długości życia w wieku 15 lat kobiety z brytyjskich rodzin książęcych urodzone w latach 1680–1779 żyły jeszcze 41,6 lat, a córki i żony z rodów panujących w Europie prawie dwa lata krócej. W następnym okresie brytyjskie piętnastolatki osiągały jeszcze prawie 50 lat (49,6), a przedstawicielki Europy kontynentalnej – 45,6 lat. Pięćdziesięciolatki z rodzin brytyjskich z kohorty 1680–1779 umierały średnio po 21,5 roku, a kobiety z kontynentu – po niespełna 18 latach. W ciągu następnego stulecia pierwsze żyły jeszcze ponad 24 lata (24,2), a drugie – 21 lat¹¹⁶.

Córki parów urodzone w drugiej połowie i w końcu XVI wieku w chwili w przyjścia na świat mogły żyć średnio dłużej niż mężczyźni, bo ponad 38 lat; w XVII stuleciu, podobnie jak w przypadku mężczyzn, ich oczekiwana długość życia spadła nawet do 32 lat, by w wieku XVII również wzrosnąć i pod koniec wieku osiągnąć 49 lat¹¹⁷. Natomiast dwudziestoletnie kobiety mogły średnio żyć jeszcze od około 31 lat w końcu XVI wieku do niemal 42 lat dwieście lat później (z tym, że w XVII w. odnotowano, znowu podobnie jak u mężczyzn, spadek tej wartości, nawet do niecałych 28 lat)¹¹⁸. Oczekiwana długość życia francuskich córek książąt i parów, które ukończyły 20 lat, wyniosła w przypadku osób urodzonych w okresie 1640–1739 33,6 lat¹¹⁹.

W zauważalny sposób średnia długość życia magnatek litewskich, które dożyły wieku dorosłego, jest niższa niż w przypadku arystokratek angielskich i francuskich, niższa także w odniesieniu do magnatów. Warto jednak dodać, że odchylenie standardowe w przypadku córek i żon magnackich wyniosło aż 20,6, co pokazuje, że na uzyskaną w badaniach średnią duży wpływ miały wartości skrajne, np. 106-letnia Anna z Ogińska Tyszkiewiczowa.

¹¹⁵ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (2) [4], s. 361.

¹¹⁶ *A Demographic Study of the British Ducal Families* (1) [4], s. 12.

¹¹⁷ T.H. Hollingsworth, *The Demography of the British Peerage* [4], s. 57.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ L. Henry, C. Levy, *Ducs et pairs* [3], s. 826.

Tabela 7. Oczekiwana długość życia w wieku 20 lat w rodzinach książąt i parów francuskich, brytyjskich i w europejskich rodzinach rządzących XVII–XVIII w.

Płeć	Książęta i parowie francuscy – 1640–1739	Rodziny rządzące w Europie 1680–1779	Rodziny książąt angielskich	
			1650–1699	1700–1749
Mężczyźni	34,5	33,4	30,0	39,9
Kobiety	33,6	36,2	35,4	44,2
Razem	34,0	34,8	32,7	42,0

Źródło: L. Henry, C. Levy C., *Ducs et pairs* [3], s. 826.

Podobnie oczekiwana długość życia w wieku lat 20 jest o kilka lat niższa niż wartość tego parametru ustalona dla Brytyjek i Francuzek z podobnej grupy społecznej w XVII wieku. Zbliża się natomiast do wyniku uzyskanego dla kobiet z rodów warstw rządzących w Europie w wieku XVIII (ujęcie osób z rodzin parów i książąt francuskich w przedziale lat 1640–1739 nieco utrudnia porównanie). Parametr ten osiągnął również niższą wartość w stosunku do danych uzyskanych dla magnatów urodzonych w XVI wieku. Natomiast oczekiwana długość życia kobiet, zarówno w wieku 18 lat, jak i dwudziestoletnich w XVII stuleciu, była nieco wyższa niż w przypadku mężczyzn. Trzeba tu jednak zwrócić uwagę, iż ze względu na skromność pewnych danych odnośnie do daty urodzin i śmierci, zbadano znacznie mniejszą liczbę osób (tylko 134) niż przy analizie wieku śmierci magnatów. Stosunkowo niska wartość zarówno średniej życia osób dorosłych, jak i oczekiwanej długości życia kobiet z rodziny magnackich z Rzeczypospolitej mogła wynikać również z ich gorszej, w porównaniu z Europą zachodnią, kondycji zdrowotnej lub ze stosunkowo wysokiej liczby zgonów spowodowanych np. porodem.

Podsumowanie

Zestawiając wartości wskaźników demograficznych uzyskanych dla magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego trzeba zauważyć, że wiek wstępowania w pierwsze związki małżeńskie zarówno mężczyzn, jak i kobiet nie odbiegał zasadniczo od wieku, w jakim małżeństwa zawierano w Europie Zachodniej. Wiek litewskich magnatek plasował się jednak w dolnej granicy najpopularniejszego przedziału wiekowego na przestrzeni XVI–XVIII wieku, zaś średnia wieku magnatów zbliżała się do górnej granicy tego przedziału, szczególnie w wieku XVI.

Pozostałe parametry demograficzne magnatów Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich rodzin są gorsze niż arystokratów z krajów zachodnioeuropejskich. Zauważalnie krótsze jest średnie trwanie związków małżeńskich. Także średnia

liczba dzieci w rodzinie magnackiej wydaje się być niższa niż w rodzinach elit europejskich, ale wyliczono ją z uwzględnieniem tylko tych dzieci, które dożyły wieku dorosłego, podczas gdy w badaniach angielskich i francuskich kalkulowano wszystkie znane przypadki dzieci urodzonych, a więc też zmarłych przed osiągnięciem pełnoletniości. Również wiek w chwili śmierci osób dorosłych z elity litewskiej jest niższy niż przedstawicieli zachodnioeuropejskich grup uprzywilejowanych. Znacznie niższą niż u arystokratek europejskich średnią długość życia córek i żon magnackich można, co prawda, tłumaczyć uwzględnieniem w badaniach mniejszej, niż w przypadku mężczyzn, liczby osób. Ponadto wpływ na wynik mogła mieć np. stosunkowo wysoka umieralność okołoporodowa. Na wsi śląskiej w końcu XVIII wieku do 6 tygodnia po porodzie traciło życie od 11 do 20% rodzących kobiet¹²⁰, natomiast w Europie w tym czasie odsetek zgonów kobiet związanych z porodem był niższy: w Wielkiej Brytanii w XVI–XVII wieku stanowił on około 2,5% rodzących, a we Francji 4%¹²¹, a możemy spotkać także opinie (Alain Bideau, Roger Schofield, Irvine Loudon), iż na skutek porodu w nowożytnej Europie umierało tylko od 1 do 2% kobiet¹²². W Rzeczypospolitej problem stosunkowo częstych zgonów z tego powodu dotyczył również magnatek. Anna Maria Radziwiłłowa zbliżając się do rozwiązania obawiała się, by „z wolej bożej nie przyszło dni moich dokończyć, jako się wielom i w własnym domu naszym w takich razach przydało”¹²³. Obawy nie były płonne i księżna koniuszyna zmarła, podobnie, jak jej matka, Katarzyna z Potockich, wydając na świat synka. Z powodu braku dostatecznych pewnych danych trudno o pełną statystykę zgonów okołoporodowych kobiet wśród litewskich magnatów, ale w przypadku Radziwiłłów na 60 żon pierwszych i 25 kolejnych¹²⁴ 25 nie miało w ogóle dzieci. Z pozostałych na skutek komplikacji związanych z porodem zmarło siedem, co dałoby ponad 10% małżonek magnackich zmarłych w wyniku wydania dziecka na świat¹²⁵. Wolno przypuszczać, że standard i tryb życia, warunki higieniczne,

¹²⁰ C. Kuklo, *Demografia* [1], s. 312.

¹²¹ Wolfgang Reinhard, *Życie po europejsku. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, tł. Jacek Antkowiak, Warszawa 2009, s. 220.

¹²² Lianne Mc Tavish, *Maternity*, w: *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, red. Allyson M. Poska, Jane Couchman, Katherine A. McIver, Farnham 2013, s. 143.

¹²³ Testament Anny Marii z Radziwiłłów Radziwiłłowej, w: U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików* [23], s. 214.

¹²⁴ W niektórych przypadkach były to te same kobiety, jak np. Anna z Mycielskich, pierwsza żona Leona Radziwiłła i kolejna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńko”.

¹²⁵ Były to: Anna Sobkówna, Katarzyna Ostrogska, Zofia z Olelkowiczów, Katarzyna z Potockich, Anna z Radziwiłłów Radziwiłłowa, Tekla Anna z Wołłowiczów Radziwiłłowa, Anna Sapieżanka. Uwzględniając w tej statystyce matkę Bogusława Radziwiłła, Zofię Elżbietę Hohenzollern, której śmierć nastąpiła już w drugim jej małżeństwie, byłoby to osiem kobiet (ponad 13% żon, które rodziły).

opieka medyczna i stan położnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnonowożytnym nawet w przypadku najwyższej warstwy społecznej nie dorównywały jakością standardom obowiązującym w tej dziedzinie w Europie Zachodniej, gdzie, np. w drugiej połowie XVIII wieku poprawiło się bezpieczeństwo rodzących kobiet i przychodzących na świat dzieci (m.in. ze względu na otoczenie opieką lekarską położnic czy wprowadzenie kleszczy porodowych, co miało miejsce najpierw w Austrii i Anglii)¹²⁶. Następujący w XVIII wieku wzrost prawie wszystkich parametrów demograficznych w przypadku magnaterii litewskiej był jednak i tak niższy w porównaniu z analogicznymi lub zbliżonymi grupami społecznymi w Anglii czy Francji. Przegląd badań zachodnioeuropejskich potwierdza też dysproporcję między terenami dawnej Rzeczypospolitej a Niemcami, Francją, a zwłaszcza Anglią, w ilości i jakości dostępnych źródeł historycznych dostarczających danych genealogicznych i demograficznych. Mimo to można mieć nadzieję, że dokonane porównanie zachęci do dalszych badań i zestawienia innych, ważnych z punktu widzenia funkcjonowania rodziny, danych z terenów Wielkiego Księstwa. Wśród nich najistotniejsze wydają się być te dotyczące celibatu definitywnego, odsetka małżeństw powtórnych, strategii małżeńskich i homogamii małżeńskiej, problemu wygasania rodów, dzieci nieślubnych itp. Pozwolą one na wyciąganie bardziej szczegółowych wniosków i silniejsze powiązanie parametrów demograficznych z ich kontekstem kulturowym, społecznym czy ekonomicznym. Szczególnie angielskie badania Hollingswortha czy Stone'a, choć przeprowadzone ponad pół wieku temu, stanowią znakomity, godny naśladowania, metodologiczny i merytorycznie zaawansowany wzorzec studiów demograficznych.

The Demography of the Magnate Family in the Grand Duchy of Lithuania against the Background of the West European Elites. Selected Problems

Summary

The article presents the results of the research on the age of newlyweds, the length of marriages, the number of children in the family and life expectancy for the magnate family in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries, and the comparison of those numbers with the parameters established by West-European historical demographers for aristocratic elites from Britain, France, Germany and Portugal and the families that ruled in Europe.

¹²⁶ Bożena Płonka-Syroka, *Medycyna w historii i kulturze*, Warszawa– Bellerive-sur-Allier 2016, s. 246.

The demographic parameters for the magnate family have been obtained from the database that contains information on particular genealogical facts such as the date of birth, marriage and death, and the number of children (collected in library and archival queries for nine families) and they have been compared with the results arrived at by West-European researchers.

The results for the magnate family indicate that the average age of men who contract marriage for the first time is included between over 23 to over 27 years; that is also the age range when European aristocrats contracted marriages, but the average age approached the upper limit more frequently. The age at which women from magnate families contracted marriage for the first time also correlates with the data concerning European female aristocrats, that is to say between 18 and 23–24, and approaches the upper limit of the interval. In the case of other parameters the magnate family were of lower value. The length of marriage in magnate families was shorter than in England, the number of children in a family also was smaller, and life expectancy was usually shorter both for men and women.

When we compare the data concerning magnate families with the analogous parameters concerning the West-European elites we can see that the magnate families from Lithuania were generally less healthy. The increase of nearly all the demographic parameters in the 18th century in their case was after all inferior to the ones referring to similar social groups in England and France. There is a possibility that difficulties connected with obtaining complete data and – as a result – a less numerous research sample, as well as taking into consideration only the children that had grown to the adult age (in the West-European samples all the children that had been born were counted) have influenced the values of the parameters and made them less reliable. That is why it is a need to continue the research and to concentrate on other problems (which are important from the point of view of functioning of the family), such as the size of definite celibate in the group in question, the percentage of second and third marriages, the problem of illegitimate children, etc.

Keywords: magnate family, age of the newly-weds, marriage length, total fertility rate, Grand Duchy of Lithuania, 15th–18th centuries